

Дороги вольні і невольні. Щоденники. 1991-1994

Автор:

Роман Іваничук

Дороги вольні і невольні. Щоденники. 1991-1994

Роман Іванович Іваничук

Видання «Дороги вольні і невольні. Щоденники. 1991-1994» структурно складається з двох книг: «Благослови, душе моя, Господа!..» та «Мандрівки близькі і далекі». У них синтезовано жанри подорожнього нарису й політичного щоденника, а також активно осмислюються події минулого і сучасного України.

Перша книга щоденників охоплює кульмінаційний період боротьби за Українську державу. У ній міститься величезний пласт історичного матеріалу, що стосується як біографії автора, так і долі України, її провідних діячів, літераторів.

У другій книзі її структурним стрижнем є опис подорожей, здійснених автором упродовж життя. Ці подорожі з історії обернені в сучасне, наповнені публіцистичним матеріалом, є підставою для медитацій, роздумів і узагальнень про долю України, український національний характер, боротьбу нашого народу за свою свободу, що завершилася створенням власної держави.

Щоденники є підсумком у доробку Р. Іваничука, містять його багаторічну працю документального відтворення епохи.

Роман Іваничук

Дороги вольні і невольні

Щоденники

1991–1994

© Р. І. Іваничук, 2016

© В. В. Габор, упорядкування, 2016

© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2016

Чи відкрили початок,

щоб шукати кінець?

Євангеліє від Томи. Книга перша

Книга перша

Благослови, душе моя, господа!

1

5 вересня 1991 року.

Живемо в добі, коли політики або нічого не знають і не можуть передбачити майбутнє, або зовсім безсилі коригувати хід історії, коли закони впливають із несправедливих засад, а якщо і справедливими народжуються, то не є чинні; коли церква, виборсавшись із приниження і негоції, виконує не духовну, а політичну функцію, – тож на допомогу людям, які потрапили в безвихідь, а радше впали у зневіру, приходять, немов у середньовіччі, ворожбити, відьми й

упирі, а теж змодернізовані види окультних сил – екстрасенси, контактери, інопланетяни. Можливо, вже десь бродить по нашій землі новітній Гришка Распутін...

Парадоксальним є те, що я пишу ці рядки через тиждень після того, як Верховна Рада УРСР проголосила Акт Незалежності України, і в день підняття над будинком українського парламенту синьо-жовтого прапора.

Сповнилась мрія багатьох поколінь українців – зруйнованих, знедолених, з'яничарених і уцілілих, сповнилась мрія мого життя!.. Так чому ж не перехлюпується через креш моєї душі радість, чому я не сміюся, не плачу з утіхи, чому нині, вихопившись із натовпу, який на майдані перед Верховною Радою кричав і «слава», і «ганьба», – геть подався з площі осамотнений і скулений, немов побитий пес, – я, депутат українського парламенту, член опозиційної Народної Ради, яка виборола для України незалежність, і в незрозумілому смутку сиджу ось цілу ніч у своєму готельному номері...

Я врешті збагнув, від чого мій смуток. Гай-гай! Народи Європи в такий безмір віддалилися від нас, немов ті два азовські брати, що полишили третього на степовому перепутті; третього залишили в його національному середньовіччі – з ворожбитами, відьмами й змодернізованими різновидами окультних сил, з нечинними законами, сплюндрованою більшовизмом землею, з розлінивленим і пропитим господарем тієї землі, з ордою непомності в людських душах – обкраденого – і розбудженого. Виборсуйся тепер сам зі свого середньовіччя, куди тебе загнали жорстока історія і твої власні добродушність та довірливість, доганяй своїх лукавих братів, що покинули тебе на безводді й безхліб'ї!

Благословилося на світ: над Києвом із кокона ночі проколюється тихий і погожий осінній ранок. І цей величний початок першого дня на вільній Україні раптом додає мені отухи: ніхто хай не думає, що з якихось там об'єктивних причин ми відкотилися у своєму розвитку на цілі століття, – ми таки знаходимося, якщо брати до уваги історію українського народу, в національному середньовіччі і мусимо знайти в цій реальності найвищий оптимізм.

Бо, коли б лише припустили, що живемо такі, як є, у пізньовіччі, за яким неминуче приходиться кінець національного життя, і ми опинилися на митниці з порожніми торбами, – втратили б потребу працювати і ніколи нічого не змогли б передати незнаним нам сьогодні прийдешнім земним чи то космічним цивілізаціям.

Не винні ми, що залишилися позаду, та винні будемо, якщо не окреслимо чітко місця свого знаходження. Тому я стверджую (не з мотивів пісного патріотизму, а з тверезого усвідомлення нашої реальності): українська нація, ще молода й сповнена енергії, вийде дужою із свого середньовіччя, бо так хоче світова гармонія, яка, не буваючи ніколи ущербленою, не зможе обійтися без державного досвіду п'ятдесятимільйонного українського народу.

Я беззастережно вірю у справжню незалежність України, і для цього не потрібно бозна-якої одержимості, бо творення самостійної Української держави вже ціле століття відбувається на моїх очах.

Не перебільшую. Мое свідоме життя, до якого я додаю життя моїх батьків, бо вони мене виховали і стали первнем моєї свідомої сутності, триває від початку нашого століття. Мое життя пройшло через спробу творення української державності в 1917—1921-х роках, вигартувалось у трагедії сорокових років і посідає певне місце в нинішній боротьбі за незалежність України, в якій я фігурую як недосвідчений політик і досить досвідчений письменник.

Хочу розповісти про своє життя в контексті кількадесятилітньої історії мого народу. Благослови, душе моя, Господа за те, що прилучив мене до боротьби за волю України...

Чи то ж само прийшло в мою свідомість те болісне прагнення віддати свою посильну жертву на віттар нашої незалежності?

Напевне, так. Неволя навіть тоді, коли в рідній хаті панує достаток і в сім'ї ніхто не має найменшої уяви про голод, коли ласкава мати вчить свого мізинчика доброго тону, змалку готуючи його до елітарного життя, коли батько, сільський учитель, помітивши в своєму синові пристрасть до книг, створює для нього сувору систему читання, а в хаті ж повно різноманітної літератури, коли сільські хлопчики-ровесники заздять твоїй ошатності й чистоті, – навіть тоді з повітря, з прочитаних книжок, з тривожних перешіптувань батька з матір'ю, бідкань селян, що приходили до вчителя за порадою, з тужливих пісень учительської служниці-сироти, з бравого вигляду пихатого жандарма в «рогатівці», з перемовлянь портретів Тараса Шевченка та Івана Франка (не сумнівайтесь, я добре чув, стоячи під дверима спальні, коли нікого не було в хаті, як гримотять їхні то урочисті, то гнівні голоси) – з усього цього спадала на мене сіра мряка принизливої задушливості, що відчужувала мене від чарівної природи і

накочувалася звідусіль у моєму зеленому Трачі, мов повинь, і я боляче відчував, що краса світу не належить ані мені, ані батькові, ані трацьким селянам, а комусь чужому, може, тому жандармові в кашкеті з ремінцем попід шиєю, а певне, і не йому, а комусь іншому, вищому і сильнішому, якого я не бачив і не знав, а відчував його присутність повсюдно, – і була це неволя.

Я виростав у ній, але без неї у душі, я завжди у своєму свободолюбстві був вільний, бо вільний є той, хто не скорюється. Не ставлю собі цього в заслугу – почуття свободи властиве людині як дихання, а втім, були й сильніші за мене. Це ті одиниці, яких, зрештою, набереться в нас цілий легіон: вони без жодної перспективи (з точки зору не політики, а невольничої непроглядності у щоденному побуті), спонукані винятково свободолюбством, чинили одчайдушний викличний опір і свідомо йшли в тюрми та на муки – в Березу-Картузьку, в застінки НКВД, гестапо. КГБ; я ж вибрав для себе місток товщиною з волосинку, по якому самотійно рушив, балансуючи між синім небом угорі і чорним Стіксом внизу, і аж тепер, коли щезла загроза покари за непокірність, я збагнув, що треба було мати чуйний вестибулярний апарат порядності, щоб не схибнути і не впасти в те багно, яке внизу чекало на мене і з якого вибратися було б уже неможливо.

А падали...

Трагічна доля спостигла знаного українського поета, колишнього мого друга Бориса Олійника, який, ступаючи по тому волосинному містку, сягав обома руками за марними принадами нагород, звань, посадових крісел – і схибив, спокушений облудним блиском тимчасової слави. Я переконаний, що наодинці із собою він нині передумує трагедію свого творчого життя. Бо ж не може бути такого, щоб приятель Івана Драча, Дмитра Павличка, Анатолія Шевченка, зрештою – Грицька Тютюнника! – так безнадійно захряс у ренегатстві. Ще ж не зірвані всі мости – можна покаятися перед народом!

Гай-гай, Борисе... У тяжкі часи брежневського безпросвіття ви удвох з Юрієм Мушкетиком мали мужність 1967 року надрукувати в журналі «Дніпро» мою «Спрагу», за що тяжко потерпіли і не каялися; ти сміливо виголошував палку промову на могилі Володимира Підпалого, за що тебе цькували кагебісти; а скільки вечорів і ночей ми провели з тобою у твоїх і моїх хатах, тихо розмовляючи про незалежність України і присягаючись віддати своє життя за неї... А нині ти прагнеш реанімувати злочинну комуністичну партію, яка знищила мільйони українських життів і душ, ложно мовлячи, що борешся за Україну. І не

хочеш бачити, і очі заплющувеш на очевидне: Україна зможе стати вільною тільки тоді, коли назавше скине із себе пута більшовицької ідеології, яка брехнею і підступом безупинно, немов шашіль, руйнує в людині те, що робить її людиною, – особистість. А ознаками особистості є гордість, незалежність, господарність, національна свідомість. Чи ж не з цими природними людськими якостями майже вісім десятиліть так нещадно змагався червоним вогнем і брехливим словом більшовизм, залишаючи за собою моторошні цвинтарища у Биківні, під Вінницею, в Дем'яновому Лазу, в Дрогобичі, у кожному місті, містечку і селі, а найспустошливіші – в людських душах. Яка ж трагедія спостигла нашу націю, коли ми нині задумислюємося над тим – проголосує чи не проголосує український народ за Україну, коли відомий український поет на чужинецькому найвищому форумі заявляє свій протест проти суверенності власної держави!

Не дивуюся патологічним шовіністам типу народних депутатів Терехова, Багрова, Корнеева: їм страшно залишатися на білому світі без «єдиної і неделимої», але яка спонука керує такими українцями, як депутат Олександр Коцюба, який лише задля того, щоб втриматися у кріслі члена Президії Верховної Ради, ганьбить себе щоденним ренегатством і мужньо витримує глузи всього народу; як Борис Олійник, який і після розпуску комуністичної партії залишається вірний її злочинним ідеям і, не встидаючись ганьби, відверто про це заявляє; як режисер Харківського драматичного театру Ігор Борис, що то напередодні проголошення незалежності України заради партійно-комуністичних почестей назвав на останньому з'їзді КПУ синьо-жовтий прапор шматою, або доволі освічений народний депутат України Олександр Мороз, котрий ніяк не може зрозуміти, що комуністична Україна – це нонсенс, це виродження нації.

Як же вдалося мені пройти по волосинному містку і не впасти у Стікс? Перебираючи у пам'яті, немов зернята на вервечці, кожен прожитий день, я спинився на трьох моментах, вирішальних для мого формування.

Ще у третьому класі я прочитав у дитячому журналі «Світ дитини» оповідання про генерала УГА Мирона Тарнавського «Лицар без тіні і без плями». І донині вважаю генерала найталановитішим військовим діячем Української Галицької Армії, а тоді він став моїм кумиром, і я уявив себе в майбутньому таким самим воїном, як він. Ці дитячі мрії тривожили мене і пізніше: не раз, натягнувши шапку-невидимку на голову, я з револьвером проникав у Кремль і з насолодою вбивав Сталіна, дещо пізніше бачив себе полковником УПА... То вже потім довелося міняти «багнет» на перо. А тоді під враженням прочитаного оповідання я, тиняючись біля стіни, ловив свою тінь, що падала від гасової лампи, ніби хотів

її спіймати й викинути геть, і шепотів: «Буду без тіні і без плями...» Батько, пам'ятаю, переглянувся з матір'ю і моргнув їй, щоб не заважала. Ці слова дитячої обіцянки були при мені все життя. Чи вдалося пройти незаплямованим? Здається, так. Але не янголом – янголи на землі не живуть.

Важким струсом була для мене звістка про розстріл мого стрийка Михайла Іваничука, професора Харківського інституту народної освіти, знаменитого полярника. Про це нам, дітям, пошепки розповів батько взимку 1940 року і наказав мовчати: наша сім'я була у списках для депортації в Сибір... Я вийшов тоді в сад. Надворі лютувала ота страшна зима за «перших совітів», коли енкаведисти начиняли галичанами паквагони і вивозили на голодну й холодну смерть у Сибір. Я підняв кулачка й вигукнув у морозне небо: «Стрийку, помщуся за тебе!» Клятву свою я виконав як зумів: працюючи над історичними романами, я весь час мстив за Михайла Іваничука, а ще за знівечену долю мого брата Євгена, який десять молодих літ промучився у воркутинських таборах – за ті роки з нього, напевне, сформувався б справжній письменник, про що засвідчили опубліковані недавно його каторжанські спогади «Крок вліво, крок вправо».

Але перед виконанням клятви я мусив зробити ще один крок, і це був головний момент мого письменницького становлення. Першими збірками моїх новел, а особливо романом-трилогією «Край битого шляху», я зажив неабиякої популярності: новели читали на естрадах, а трилогію, незважаючи на одностороннє висвітлення життя Галичини між війнами і під час війни, інсценізували, перекладали іншими мовами, перевидавали. Та ось з'явилися на літературному кону Григій Тютюнник, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Євген Гуцало, і я залишився начебто поза ними, в тіні. Чому так сталося? – дошкуляло мені. Адже я не знизив свого письменницького стилю, навпаки – критики вважали, що мої стилістичні пошуки доволі плідні... Та вчасно зрозумів: клятву письменницької помсти не можна виконати, пишучи півправди.

І написав я тоді немовби епілог до своєї трилогії – повість «Спрага» («Зупинись, подорожній!») – про післявоєнний більшовицький терор у Галичині. Окремою книжкою твір так і не вийшов, а редакторам журналу «Дніпро», в якому «Спрага» була опублікована, й авторові теж було учинено жорстокий погром.

Зате я виграв першу свою битву з більшовизмом: працюючи над повістю, зумів переступити межу страху, і тоді простелилася переді мною нова літературна дорога, якою йду донині, назавше відкинувши спокусу кон'юнктури та оглухнувши до нашіптувань самоцензора.

А між цими найважливішими для мене моментами вирувало розмаїте життя. Було б фальшиво стверджувати нині, що ми тільки те й робили, що боролись і страждали. Ми були життєлюбцями і брали в долі те, що вдавалося взяти: ми дружили і закохувалися, ніколи не скиглили, нашими супутниками були сміх, жарти, самоіронія, сарказм і оптимізм. Кожен з нас, зрештою, вірив, що на міських ратушах і на бані Верховної Ради України доконче будуть колись майоріти наші національні прапори, – без цієї віри я не написав би й рядка. Та хто міг сподіватися, що це станеться за нашого життя!

У сірі дні марзматичної брежневщини я мав щастя знайти вірних друзів. Відчуваючи постійно їхню присутність, я невтомно працював. Кожною своєю книжкою або ж рукописом, якщо книжку не вдавалося видати, я звітував перед ними, кожним їхнім твором тішився або ж уболівав за невдачі.

Що спонукувало мене до щоденної праці? Вони, мої приятелі? Так. Неволя, протест, сором раба? Звичайно. Я й не уявляю собі, як би я писав, будучи вільним. А втім, письменник вільним ніколи не буває, бо не конче кайдани його неволять: нестерпного болю може завдати йому сльоза скривдженої дитини...

Та знаю напевне: надихала мене до творчості божественна краса світу, яку ніколи не мала сили затьмарити неволя. І за ті чари, якими вона обдарувала мій народ і мене самого, я шепочу слова подяки: «Благослови, душе моя, Господа!»

Перший раз я вимовив ці слова кілька років тому, сидячи на веранді мого улюбленого будиночка над Наварійським озером.

Сонце хилилося на захід і входило у чорну бовдуристу хмару. В своєму образному баченні світу я вже давним-давно позбувся прямих паралелей між явищами природи і суспільного життя, проте на вид потопаючого в чорному вирі диска сонця мене охопило гнітюче й тоскне почуття безвиході.

А був то час андроповської сваволі, коли організовані кагебістами так звані дружинники з червоними пов'язками на рукавах чинили серед білого дня облави: вривалися в кінотеатри, кафе, ресторани і навіть лазні, перевіряли документи, випитували, хто й чому не знаходиться на роботі, затримували, – мені ці андроповські операції нагадували гестапівські лови на людей під час німецької окупації.

То були дні моєї найтяжчої депресії. Я сам себе за те ненавидів, бо ж досить стійко пережив і сталінщину, і брежневщину, та ось вигуділа враз переді мною сіра стіна, яку ніколи не обійдеш і назад не вернешся, бо стала вона кліттю, – хіба що проб'єш головою.

І я, котрий весь час посварював на своїх друзів, які хвиливе зневірювалися, опускали руки і замість працювати починали нудити світом, одного разу, блукаючи удвох з Ніною Бічуєю над Наварійським озером, застогнав крізь сльози: «Не буде, ніколи не буде України, все це марно, все це ілюзія!» – чим вельми здивував свою супутницю, бо дотепер кожен з моїх друзів знав, що всі вони мають право на сумніви, крім мене одного. Тож Ніна мовила спокійно, немовби стаючи на мое місце: «У найтяжчу для народу пору наперед виходять жінки...» В цьому ми й переконуємося нині. А тоді Нініні слова повернули мені рівновагу...

У невимовній тузі супроводжував я поглядом червоний окраець сонця, а коли смеркло і важкий сувій чорноти почав розкочуватися, пресуючи землю від заходу до сходу, горбаті оболоти на небі враз зажеврили, світляна смуга позначила їх обриси гарячою обляміркою, мовби сусальним золотом кованою, і простяглася та зигзагувата світляна окрайка по всьому небосхилу й пломеніла, не меркнувши, ніби сонце десь там зупинилося або повертається назад. Гра світла й тіні тривала довго, дуже довго, і я врешті прошепотів ті слова, дякуючи Господу, що дав мені щастя бачити це диво, – а може, щоб побачити тільки це, варто було прийти на світ?

Я змалку виростав поганином, цілковито злитим із довколишньою природою, хоча з релігії в початкових класах, а потім у гімназії завжди мав найвищу оцінку і майже весь молитовник знав напам'ять. Батьки виховували мене в релігійному дусі, хоч самі фанатиками ніколи не були, почерпнувши в науці Франка основ розумного атеїзму: догми церковні відкидали, Старий і Новий Завіт Святого Письма знали і визнавали їх найвищого рангу філософськими творами, християнських обрядів ретельно дотримувалися, шануючи й сповідуючи в них національно-язичницький елемент; до священництва ставилися дещо критично, проте разом зі священниками несли в народ освіту і просвіту, національну свідомість і мораль.

А втім, критичне ставлення світської інтелігенції тридцятих років до служителів культу було здебільшого напускне, зумовлене модним тоді вільнодумством. Що ж, був у селі Микитинцях на Косівщині священник-атеїст, якого називали двулличним, я знав його – освіченого скептика. А в Дебеславцях на Покутті мав

парафію молодий отець-целібс, який не так із своєї вини, як з причини примусового целібату, запровадженого на Станіславщині єпископом-полонофілом Григорієм Хомишиним, став несусвітним бабієм. Але більшість греко-католицьких отців були справжніми подвижниками віри й культури: донині свято зберігаю в пам'яті образ отця Гоянюка із Залуччя над Прутом і всієї його чесної родини, його дочок, які мужньо витримали німецькі й більшовицькі концтабори, а нині дзеркалом порядності й патріотизму старого отця бачу його внука – артиста Львівського театру ім. Марії Заньковецької Романа Біля.

Селяни теж по-різному ставилися до церкви: були ж серед них націоналісти, радикали і комуністи. Я знав, наприклад, побожних членів КПЗУ, вихованих «Просвітою», але й знав таких, які в хаті перед образами не знімали шапок: уже тоді виплоджувався в наших краях більшовицький хам.

А ось мій дід по матері вважав себе радикалом. Оскільки був малограмотний, то засвоїв собі з франківської науки тільки нехить до попів, яка згодом переросла в безпричинну до них ненависть. Він застерігав мою бабусю: «Якщо прийде ховати мене піп, то я мертвий схоплюся з лави і – кавулею, кавулею!» Та смерть прийшла до нього досить зарання, і дід перед економ прошепотів: «Клич, жінко, священика, щоб висповідав; що є на землі, я бачив, а що буде там, – не знаю».

Хочеться мені при цій нагоді зазначити, що функція церкви в нинішньому духовному відродженні повинна мати певні межі. Зголоджений за вірою народ пригорнувся до храмів і прагне духовно очищуватися в них. Проте святі отці повинні розуміти, що до церкви треба наvertати передусім молодь, щоб вона не хаміла в пив'ярнях, підпільних борделях і наркоманських клубах. Чи ж утримаєте ви біля себе юнаків і дівчат двогодинними богослуженнями на мітингових площах, самі ж бачите, як порожніють майдани, коли ви втрачаєте міру! А ті безконечні молебні без урочистих на те причин! Я був якось присутній на молебні в день народження свого приятеля. Виглядало буквально так: образ Божої Матері припер отець до пляшок, і правив, і проповідував, і кропив... Спам'ятайтеся, мій батько казав колись, що нерозумний священик є найкращим атеїстичним пропагандистом.

Отож, в оточенні більш чи менш віруючих християн виростав я поганином, щодня, щогодини, щосекунди зливаючись із природою, і в цьому немає жодного парадоксу, бо світ довкола мене в своїй суті був язичницький. Глибокопобожний селянин, навіть не усвідомлюючи того, що заперечує християнські догми, вдавався до ворожби. Коли йшлося йому про щедру роїння бджіл, наприклад, то

він кидав на Святвечір жменю куті в стелю, і та брудна клякса чорніла над головами аж до передвеликоднього прибирання. На Юрія напасені корови поверталися з лісу із барвистими вінками на рогах і були горді, мов королеви, – я й донині не розумію зневажливої приказки на адресу жінок, які не вміють зі смаком одягатися: «Виглядає, як корова у вінку». Це несправедливо, корова у вінку виглядає велично, як сама природа; юріївський похід корів з лісу здавався мені завжди найурочистішою процесією...

Старосвітські діди з довгим, гладко розчесаним волоссям, у підперезаних крайками сорочках поверх холошень, у постолах, задертих догори, мов сани, з нерозлучними тютюновими капшукми й кресалами за тими крайками чи ременями – ті діди, які ревно дотримували посту і мужньо вистоювали в церкві на безкінечних проповідях згрибілого від років отця Вергуна, «ничтоже сумняшесь» говорили про нявок, яких самі в очі бачили «так, як оце я виджу вас»; були ті нявки начебто неймовірно вродливі, а ззаду, якщо комусь вдалося заглянути, виднілися нутрощі. Кожен добрий господар мав свого домовичка, навіть якщо ними були цвіркун або саламандра. А хто міг заперечити дідові Миронякові, що дідич Ромашкан на Воловому має чорта і того йому так добре ведеться, а коли чорт здохне, то й господарка панська розлетиться. «А я що вам казав!» – торжествував дід у 1939 році не так із зловтіхи над експропрійованим більшовиками поміщиком, як із гордості, що не збрехав...

У моєму Трачі стати поганином було дуже легко. Ви не бачили Трача? Ну, якщо ви не бачили, то й не зможете зрозуміти, чому – легко...

Минулого літа я мав гостю з Австралії, пані Стефу Могильницьку родом з Борислава, в якій я перед тим мешкав, перебуваючи майже два місяці на п'ятому континенті. Для неї Гонконг, Швейцарія, Альпи, Австрія, Гонолулу – це так як для мене Коломия, Отинія, Заболотів, Снятин...

Та я повіз її у Трач. І повірте: як стала моя пані Стефа на Зрубі, звідки найкраще видно село (якщо взагалі його можна побачити), то так і зааніміла. «Це неймовірно, – тільки й сказала, – Є село – і немає його».

А я собі думаю водно: в чому полягає ця вражаюча людей краса мого села? Адже все тут дуже звичайне... Перейдеш кладкою Прут (коли йти по бісектрисі між напрямками Заболотів – Косів), минеш гостинцем Тростянку, Пилипи й наштотхнешся тоді на стіну лісів, що здіблюються все вгору і вгору. Входиш у той ліс стежкою або доріжкою, нині заасфальтованою, а колись у страшних

котелебинах, спинаешся нею досить стрімко до Зрубу, тут виходять з лісу кілька хаток, що спинилися на краю горба, і звідси видно вже Трач.

Ліворуч – Царина: рівний рядок білих хат, вишикувались, немов вояки у шерензі. З Царини сповзає вниз ґрунтова дорога, яка внизу переходить у Вулицю, якої здаля ніхто ще не вмів побачити, – цей кут сховався за горою, на якому стоїть школа, Народний дім і стрілецька могила. Від школи гора круто спадає вниз до глибокого яру – Мочули, на берегах якого розсипалися хатки. А далі, в бік Карпат, нібито вихор налетів, звідкись несучи, а тут безладно гублячи по горбах і горбках, по видолинах, узворах і пропастях – хати, сади, пасіки, стайні, стодоли, шпихліри, і все те – немов діти в піжмурки бавляться: і сховалися, і видно їх. Ця оргія заспокоюється аж біля маленької церковці над потоком, теж захищеної між столітні високі смереки, що сторожують супокій померлих трачан і мого батька... А все село оточене перснем лісів, якими поросли довколишні узгір'я. З цього хаотичного полону, крізь ліси, прокрадаються на волю вузькі доріжки, і біля однієї з них, на краю села, стоїть і донині батьківська хата, а поруч неї – найглибша в селі криниця, аж на двадцять чотири рури, з найсмачнішою на світі водою.

У такому селі дитині з чутливою вдачею стати поганином зовсім легко. Тим паче, коли село стоїть посередині світу, звідки однаково задалеко – рівно по двадцять кілометрів – до Коломиї, до Косова і до Заболотова. Тим паче, коли поза цариною в глибині лісів заховалося таємниче урочище Пиконів, де стояла за мого дитинства тільки одна хатка гуцула Івана, який мольфарував, на галявині перед хаткою простилався навесні килим підсніжників і бриндуш, поруч з галявиною, нижче, пахтіло гнилизною болотище, у твані якого втопилася не одна корова, а на дні цього підземного озера на Великдень бемкають і донині дзвони... Тим паче, що в цих лісах жила добродушна баба Лісна, яка взимку моторошно завивала з холоду, а влітку тут бродила у білій льолі красуня Оксана, котра повісилася через кохання...

Мое дитинство, як я мовив, не було безжурним: звідусіль тиснуло на мене принизливе відчуття неволі. Але той благословенний чар довколишньої природи щоденно очищував мене, тож я врешті-решт завжди почувався щасливим.

Хіба то не щастя читати довгими зимовими вечорами «Три казки діда Охріма» Андрія Чайковського й беззастережно вірити в описані там дива та страхи, і боятися, і знати водночас, що то казка, а вранці вибігти на подвір'я, зробити перший слід на рипучому сніжку і сторопіти від раптової переміни Казки в

реальність: повиростали на городі сугорби снігу, і стоїть, по коліна застрягнувши в них, старий горіх з обвислими сивими бровами й кустратою бородою – достоту дідуган-чарівник із казки Чайковського, має він очі і товстелезний ніс, і лякає мене той дід вкрадливим дзінькотінням – то падають голки інею на зашкарублий сніговий покрив. А високі акації поза стодолю обплутали своє гілля памороззю, немов ялинковими колючими гірляндами, а на даху стайні сидить надутий ворон, зловісно чорний на тлі білизни, він голодно каркає, зизуючи одним оком на мене – чи я чого йому не виніс. Зі стайні тягне теплим запахом вчорашньої пареної січки і молока, і вже виходить з хати з дійницею в руці служниця Мілька, йде співаючи. Вона в нас більше співала, ніж говорила, а ті пісні були такі правдиві й природні, як довколишній світ, і коли я знаю нині так багато пісень, то це від неї. Йде Мілька співаючи, а я стою і плачу, до глибини дитячого серця вражений довколишньою красою і тужливою піснею.

Коли ж настає весна, то я вже днюю в зарослому дубами, грабами, липами й хащівником яру в кінці нашого города. На дні глибокого ізвору струменить потічок, вливаючись і випливаючи з маленького ставка, в якому шугають воронобок і мересниці й ліниво ворущаються в піску на дні вусаті слижі, а поруч ставка, у багновищі, телесуються гидкі хребтозубаті тритони. Кожну рибку я знаю особисто, розмовляю з ними, і слухають вони мене: підпливають до поверхні води, відкриваючи ротки.

Я знаю по імені майже кожну деревину (зжмурившись, можу вгадати по смаку листочка, що то за дерево), і кожна має свій образ: ось цей в'язистий граб нагадує вузлуватого й міцного Семена з Потока, якого я пам'ятаю чомусь тільки з мішком жита на плечах. Про нього казали, що він ходить «плечима» до млина, і яке було мое розчарування, коли вдосвіта, причаївшись за бузком, діждався появи Семена: зігнувшись під важким мішком, він ішов ногами! А ця липа з чорним дуплом була образом сварливої Олени Єзуниної, яка колись в молодості не перебирала парубками й чужими чоловіками, ще й оправдовувалася перед жінками зухвало: «Хіба я винна, що мене люди за люди мають?» На старості літ вона стала моралісткою і паплюжила кожну дівчину, яка верталася з парубком з лісу – з гріхом чи без гріха...

А он ця берізка – то була моя таємниця. Вона уособлювала Анничку Грицик – мое перше кохання. Я закохався в Анничку, коли вона була в першому класі, а я в четвертому. Дівча вродилося красунею і красунею й померло напередодні свого весілля. У той післявоєнний час чомусь повимирали в Трачі найкращі дівчата. Якою розкішною була Наталка Слободян – згасла на скоротічній сухоті... Чому? –

думаю донині. Чи то не суміщувалася краса з брутальною жорстокістю, яка впала на мій чарівний світ?

Яке ж то було кохання в мене, якби хто знав! Я мучився, я не спав, весь час ходив попри Анниччину хату, щоб хоч здалеку побачити її; у школі боявся й глипнути на неї, щоб не глузували хлопці, які вже почали про щось здогадуватися... Я хотів зріти її личко весь час, тому взявся за пензель і фарби, щоб намалювати її портрет, а що з того нічого в мене не вийшло, я склав тужливого вірша – і з цього все почалося. Коли я став уже новелістом – кожна друга героїня моїх новел називалася Анничкою.

Благословенне почуття першого кохання! Я пам'ятаю його й донині, зрештою, воно в моєму житті не раз повторювалося, та завжди було таким самим – солодким і болісним.

Величезний жук-рогач був королем усього мого царства. Він мешкав на одному й тому ж самому дубі, міцно причепившись до кори лапками, а біля нього, гордого й неприступного, сновигала знизу вверху і зверху вниз королева – божа коровка. Я ставився до них шанобливо, навіть з острахом. Часом, правда, брав жука, чорного й твердого, мов камінчик, пальцями за хребет; жук люто ворушив рогами, намагаючись мене вщипнути, тоді я клав його на місце й довго придивлявся, прагнучи збагнути сутність влади: що він, мій король, має із свого панування над цілим гаєм, коли сидить на місці і навіть не бачить свого царства?

Літо збігало у праці: батько мав поле, і вся наша родина мусила на ньому працювати. За сапою болів поперек, від серпа рука в'яла, ламало крижі від коси, від ціпа терпли руки – і, може б, я зненавидів землеробство, якби не поезія сільської праці, втілена в моєму батькові.

Батько завжди прокидався досвіта і йшов у поле. Коли ми будилися, він, такий ошатний і елегантний у школі, вертався додому в заглинених і заросених старих штанах, обвіяний млосним духом жита, солодким запахом кукурудзяного прядива, п'янким конопляним дюком – щасливий і святий.

Господи, чи ж то побачу ще за свого життя нинішнього кріпака-колгоспника, так щедро облагородженого найтяжчою у світі працею?

Ну і щороку, звісно, наставала осінь – найкраща для мене пора року. Небо ставало ласкаве і прозоре, в повітрі плавало павутиння бабиного літа, я ловив його й намотував на патичок, мріючи: намотаю цілий клубок і віддам Василеві Марусиному, щоб він зіткнув на своєму ткацькому верстаті хустину – для Аннички... Я був наївний, таким залишився й донині і не вважаю аж надто від'ємною цю рису своєї вдачі.

Холодніли в городі бур'яни, вкриваючись білою осугою, гнилизною пахло капустище, велетенські смугасті й жовті гарбузи стояли пірамідою на підвір'ї, чахли купини кукурудзяного шумиління, і шушукався в них холодний вітер, корів не треба було стерегти, і я тоді міг вільно читати: за одну осінь, попасаючи Ласку і Міньку, я вивчив напам'ять Франкового «Мойсея» й, не розуміючи, звісно, філософської глибини поеми, вигукував за коровами: «О Ізраїлю, чадо мое, зжалься, богу Шадцаю!», ототожнюючи слово «чадо» зі «стадом».

З горіхів падали брунатні вилушки, наливалися в саду восковим кольором величезні яблука, скапували соком груші, й покривалися синьою сніддю угорські сливи.

А коли повітря зовсім загусало від терпко-солодкого запаху садовини, я з тремтінням у серці починав вичікувати найурочистішого празника свого дитинства – свята сливового повидла.

Та я ще не готовий розповісти про це.

2

Відомий нині всім астролог XVI століття і придворний лікар французького короля Карла IX Нострадамус у своїх віщуваннях як натепер не помилився ні разу. Останнє на нинішній день його пророцтво сповнилося на наших очах – я це сам дослідив.

В одному із своїх віршів середньовічний екстрасенс навіщував, що спороджена 1917 року найкровопролитнішою за всю світову історію революцією диявольська державна система проіснує рівно сімдесят три роки і сім місяців. Отже,

Радянський Союз мав би розпастися в червні-липні 1991 року.

На початку липня цього ж року я виступав у Дрогобичі перед своїми виборцями і запевнив їх, що нав'язуваний Горбачовим союзний договір ніколи не буде підписаний. Мені, звісно, бурхливо аплодували: народ охоче вірить обіцянкам своїх доморощених пророків. Та ось підвівся в залі один поважний пан і з притиском запитав, на якій підставі я це стверджую і чи не варто відмовитись нарешті від ейфоричної демагогії й почати дивитися відверто правді у вічі.

Я був заскочений несподіваним питанням: а й справді, на яких фактах вибудовую свої рожеві прогнози? Та тут умить спрацювала електронна машина мого мозку...

27 червня 1991 року український парламент повинен був дати свою згоду на негайне підписання новоогарьовського проекту союзного договору, і це мало що не сталося.

Депутати-комуністи перейшли в навальний наступ: за підписами сорока депутатів вони подали у президію вимогу негайно проголосувати за договір. А Київ піднявся на ноги: багатотисячний люд із синьо-жовтими прапорами почав прориватися крізь міліцейські заслони до будинку Верховної Ради, бездушні роботи більшовицької системи – зашоломлені омонівці – жорстоко періщили людей гумовими палицями по головах.

Народна Рада негайно вирядила мене й Степана Пушика на місце інциденту, нам удалося прорватися крізь міліцейські ряди і провести роз'юшений натовп через парк до Маріїнського палацу. Оговтавшись, пікетники почали скандувати: «Кравчука на площу». – І сталося те, чого ще не було і чого я й не сподівався: блідий, але спокійний Голова Верховної Ради йшов до народу! Найгарячіші екстремісти, а напевне теж і провокатори, яких завжди було повно серед пікетувальників на площі перед Верховною Радою, почали вигукувати: «Ганьба Кравчукові!»; ми з Пушиком якось утихомирили крикунів і дали можливість Голові мовити слово.

«Я нічого не зроблю такого, чого не хоче мій народ», – сказав Кравчук, отримавши в нагороду за ці слова вигуки «слава!». Воістину як у Святому Письмі: «осанна» і «розіпни його».

Леонід Макарович з певного часу – це сталося після його фатальної помилки, коли він дав згоду на арешт народного депутата Степана Хмари, – почав схилитися на бік Народної Ради. Робив він це обережно, хитро, з дипломатичними викрутасами і демагогією, боячись викликати небезпечний для нього супротив серед групи «239», яка складалася з партократів, шовіністів і українофобів, проте не уникнув цього: комуністи відразу помітили його обережні демарші, і Кравчукові, немов еквілібристові, довелося балансувати між парламентською більшістю і опозицією.

Але цього дня Леонід Макарович був невпізнаний. Під час обговорення союзного договору він перетасовував список виступаючих у такий спосіб, щоб після найкомпетентнішого демократа брав слово найпримітивніший партократ, такі «пари» викликали серед членів Народної Ради глузи, а серед більшості – ремство: прихильники союзного договору виглядали в дискусії смішно, проповідуючи одне і те ж: Україна самостійно існувати не може.

Після дебатів Кравчук прямо-таки приголомшив усіх в залі: відхиливши вимогу сорока депутатів-комуністів, він заявив, що проект союзного договору, як показала дискусія, ще не готовий, треба його віддати на юридичну, політичну й економічну експертизу, довести, що він не суперечить Декларації про суверенітет України, а тому Президія Верховної Ради пропонує продовжити обговорення проекту 15 вересня.

Проте ця несподівана пропозиція була, теж несподівано, проголосована конституційною більшістю: комуністи, очевидно, не були впевнені, що заява сорока пройде, і тому не наголошували на її голосуванні. Зрештою, обговорення показало, що партократам треба згуртувати сили до наступу на демократію, до того ж, віддалення терміну давало їм можливість тиску на експертів. Мені ж здається, що багато хто з них, а перший секретар КПУ Станіслав Гуренко напевно, вже щось пронюхали про московську змову.

Новоогарьовську акцію Горбачова було зірвано. Ніхто, правда, не міг ще тоді скласти вартості тому, що сподіялося, і я – теж. Усвідомлення смислу цього факту прийшло до мене аж тоді, коли я стояв ні в сих ні в тих перед настороженим залом у дрогобицькому Народному домі: Радянський Союз розпався 27 червня 1991 року – пророцтво Нострадамуса збулося! Цього дня Україна завдала Союзові удару в саме сонячне сплетіння, це був нокаут: найавторитетніша республіка відмовилася брати участь у союзному договорі, а Союз як такий без України існувати не може.

Я сказав це виборцям – і це було правдою. Як показали наступні політичні події, початок розпаду більшовицької імперії стався саме цього дня.

Тоді ж, на вечірньому засіданні, ми сиділи у сесійному залі й далі зосереджені й насторожені, і, мабуть, для того, щоб позбутися цього цупкого напруження, Іван Драч, з яким я сиджу поруч, розповів мені цікаву придибашку.

Йде Іван на обід, а на бордюрі недалеко Верховної Ради сидить стара жінка й плаче. «Що з вами, матусю?» – нахилився до неї Драч. «Та що – побили мні омони», – схлипнула стара жінка. «А ви звідки?» – «Та зі Стрия», – «Чого ж ви, такі слабкі, приїхали сюди?» – «Бо прийшли з Руху та й сказали, що мусить хтось з моєї хати поїхати до Києва на ті пікети, чи як вони називаються. А донька моя заслабла, зять у командировці, то мусила їхати сама...»

Бідний мій народ. Бідні ми всі. Хіба ж не так само було й раніше: дає бригадир наряд на сім'ю, і мусили іти – на льон, буряки чи в саме пекло, хоч би всі в тебе дома і повимирали... Коли ж ми очистимося від тієї смертельної тоталітарної отрути?!

А станеться це тоді, коли по Радянському Союзу зникне й слід.

Нині ж «битому не йметься»! Горбачова не спам'ятав навіть антидержавний путч, який мало не коштував йому життя. Після путчу він ніби впав на нашу грішну землю з іншої планети: не бачить і не хоче бачити реальності. Хапаючись за президентську владу, якої вже не має, Горбачов і далі просторікує про новий союзний договір, про збереження імперії, пирскає чорною слиною на суверенність як саме поняття, іронізує із законного права націй на самовизначення, водно жонглює в'їдливими, як йому здається, термінами «сепаратизм», «парад суверенітетів», перекреслюючи тим самим усе добре, що зопалу зробив, і самого себе – як політичного діяча.

А був час, коли народ обожнював його, чей же зняв з людських ротів намордники, проголосивши так звану «гласність». Гей, та йому у віках ставили б пам'ятники вдячні нащадки, якби він зробив те, що нині без нього сталося: розпустив імперію! Та навіть думати про таке смішно: новітній імператор Горбачов і в помислах не мав чогось подібного робити. Втямивши, що склепаний терором конгломерат народів економічно задихається, він задумав псевдодемократією розбудити продуктивні людські сили, припудрюючи при

цьому стару, прогнилу систему, облудно ратуючи за гуманний соціалізм – містичну суспільну формацію, протипоказану людській природі.

Та кожен імператор рятує імперію як може: Ленін – терором, тією, за його словами, «лучшей формой убеждения», а Горбачов – фальшивою демократією. Проте ані один, ані другий не могли її врятувати, бо існує поза волею тиранів суспільний закон про право народів на незалежність, і діє він, хоч часто із запізненням, – неухильно.

Був час, коли і я піддався гіпнозові Горбачова: на один момент, під час розмови з ним у Львові, я, заворожений його псевдовільнодумною демагогією, повірив, що це посланець Божий.

Облуда! Тбіліська й вільнюська трагедії довели, що ніколи не можна засліплюватися самодержцем, навіть якщо він ходить у народ; у критичну для себе пору жоден імператор не зупиняється перед кров'ю.

Я надто рано назвав «перебудовний» час волею, я так і сказав про цей період у своєму романі «Бо війна – війною». Беру свої слова назад: кліть тюрми розширилася, проте ґрати на вікнах залишилися, і як я міг допуститися, нехай на одну мить, такої блюзнірської думки, коли сам не раз твердив, що воля може настати тільки тоді, коли народ побудує на місці тюрми Храм!

Як можна було повірити політиканові, який вийшов із хрущовсько-брежневської школи, що він має намір розвалити імперію? Горбачов дав нам догризати кинуту ще колись Хрущовим кістку – Сталіна – і разом із своєю бандою, яку тепер сам запер до тюрми, радів, спостерігаючи, як впивається народ марною помстою над трупом і, захмелівши, не помічає, що дух Сталіна значно живучіший, ніж сам тиран во плоті!

Колись, ще у дні літературної юності, я почув – одну від політика, а другу від філософа – дві формули, які гранично точно охарактеризували радянську систему.

Джон Кеннеді в одному зі своїх інтерв'ю назвав Радянський Союз «світом політичних непевностей і матеріальних нестач». Чи можна влучніше назвати державу, гербом якої міг би стати образ черг до магазинів і яка не те що постійно глумиться над своїми мертвими вождями, а й може навіть без

прокурорських санкцій інтернувати живого президента?

А Жан-Поль Сартр на початку шістдесятих років, повернувшись додому з подорожі Радянським Союзом, заявив зовсім категорично: «Ця система не надається до ремонту, її треба поламати і викинути на сміття!»

Нині ми, дозрівши до такого розуміння найрадикальнішої проблеми, засукуємо рукави. У праці над демонтажем імперії не можна мати ані крихти виrozumіння чи якогось до неї милосердя: більшовицька система, в якій прийшов до влади люмп, злочинний елемент, той самий «грядущий хам», прихід якого в Росію передбачив письменник Федір Сологуб ще перед першою світовою війною, вчинила страшну наругу над народами і їх святинями, відняла віру в Бога, засобами постійного страху zdegradувала людську особистість, фізично винищила понад півста мільйонів людей, вбила господаря землі, саму ж землю спустошила, а в душі колишніх громадян вселила орду покори й байдужості, зробивши їх тихими рабами, які вдовольняються їжею. Така система мусить бути скарана на смерть.

Україну нині проголошено незалежною державою. Але ту державу треба ще побудувати. І це мають зробити компетентні люди.

Мое робоче місце за письменницьким столом, там я компетентний. Я глибоко переконаний, що без високої літератури жодна держава не може стати цивілізованою. Тому повертаюся до своїх справ. У цей відповідальний час я віддав громадській і політичній роботі п'ять років, і про те, що вдалося мені зробити, ще розкажу.

Став я політиком тільки тому, що сьогодні все є політикою, зокрема порядність і авторитет. Нині ж у парламенті повинні працювати досконалі спеціалісти. Думав, що обраний 1 грудня 1991 року Президент України розпустить згодом теперішній парламент, і я до самого скону працюватиму для незалежної України в ділянці літератури і просвіти.

Якось ми з Богданом Горинем їхали в одному купе до Києва. Як завжди емоційний, він під час розмови вигукнув майже розпачливо: «Живемо, Романе, в унікальний для України час. І все забудеться! Ну, не все, а найцікавіші деталі. Хто їх зафіксує? Нема кому, ніхто не має часу!» Тоді мені подумалося, що зроблю це бодай частково я, оскільки вправу письменницьку маю, до того ж, завжди

знаходився і знаходжусь до сьогодні в епіцентрі політичних і літературних подій.

Та хай не потерпає мій читач, що зараз почну викладати свою біографію, хоч така егоцентрична спокуса весь час мене діймає: кожен мемуарист, а я ось несподівано для себе самого ним стаю, хоче у спогади вкратити найбільше свого власного.

Це зовсім зрозуміла річ: об'єктивна реальність, в якій доводиться жити авторів мемуарів, сприймається ним суб'єктивно, і тому я теж оцінюватиму події від свого імені й, напевно, буду до окремих людей несправедливий, а до себе надто поблажливий, захочу якнайбільше сказати про своє становлення і своє бачення світу, бо інакше й бути не може: кожен знає найкраще передусім себе. Та зацікавлю свого читача, може, тим, що виступатиму на сторінках спогадів у величезному гурті різноманітних людей і намагатимусь оцінити і себе, і їх, і події.

Я виростав в учительській сім'ї і, хоч зі своїми сільськими ровесниками був рівний, бо разом з ними вчився в сільській школі, пастушив, грався у «свинки», «хвостача» й «перескічки», так само, як вони, працював на полі, а восени ми всі разом розпалювали в Мочулі ватру і вчилися курити, – все ж відрізнявся від них: ходив не в гачах і кептарі, а в коротких штанцях і піджачку; в церкві ми всі троє – найстарша Наталка, молодший Євген, якого ми й донині кличемо Нуськом, і найменший я – сиділи разом із батьками на лавочці в захристії, а селянські діти пріли, стоячи перед престолом, або ж казилися на хорах; я багато читав, бо мав таку можливість і, звісно, більше знав, що викликало в сільських хлопців заздрість, яка часто переходила у зневагу, – «диви, який сиромудрий!»; теж не мав я права доводити свою правоту кулаками, як це робили інші, бо мене зупиняли хлопчиська сакраментальною фразою: «Ти гадаєш, що як ти панський син, то тобі все можна?», а в крамниці, яка з приходом «перших совітів» у 1939 року стала своєрідним сільським казино, де гнули політику, пили горілку і грали в карти, я мав право сидіти біля крамаря за лядою і слухати геть-чисто все, про що розмовляли дорослі, – та якби не цей привілей, не написав би я ніколи трилогії «Край битого шляху».

Мені минуло всього десять років, коли прийшло те страшне «визволення», пекельні сліди якого виявляємо донині на пустирищах, в лісах і на подвір'ях енкаведистських катівень, проте пам'ятаю буквально все – кожне мовлене слово, кожен подій і ситуацію, вмів навіть давати їм свою оцінку (після закарпатської трагедії я написав гнівного вірша, спрямованого проти Гітлера), і вже тоді намацував місце, на якому міг стати в найзручнішій для опору позі.

Як нині бачу перші дні п'яної ейфорії, коли до крамниці щоденно завозили дешеву горілку (по 1 крб. 80 коп. за пляшку при учительській місячній платні у 800 крб.), якою радянська влада цинічно споювала вчорашніх просвітян і відродженців, котрі за Польщі, повиганявши з сіл корчмарів, запрягались у церкві на Євангелії не вживати спиртного.

«Такої влади нам треба!» – гатив кулаком об ляду дебелий вуйко, кидаючи крамареві лише червінця і забираючи в нього п'ять пляшок найчистішого трунку для кумпанії, – одна така пляшка за панської Польщі коштувала десять злотих, тобто один центнер жита... П'яна мужва закладалася за горілку в що-небудь: хто піднімав на руках бочку з нафтою, хто ів мило, були навіть такі, які брали рекорд по спусканні повітря... Дурний регіт стрясав смердючою крамницею, мораль руйнувалася миттєво, зникали повага до старших і сором перед дітьми – все ж можна. Бога нема, такої влади нам треба!

Нині з віддалі часу намагаюся оцінити той стан моїх односельців, шукаючи якогось виправдання для такого раптового упадку духовності, і приходжу до висновку, що зла в людині закладено набагато більше, ніж добра, і тому впродовж всієї історії людство те й робило, що вишукувало проти того зла гамівні сорочки: мораль, страх Божий, пошанування батьків і традицій, церкву, школи, інститути милосердя, судочинство; а комунізм і фашизм усе це разом зліквідували, випускаючи з пляшки хама, якому все дозволено: брехати, називати чорне білим, убивати, паплюжити найсвятіше, за наклепи брати гроші, за хабарі купувати посади, – і якого, зрештою, коли він стає надто шкідливим, можна без суду знищити, створюючи при тому ілюзію права, – і що там дивуватися, коли побожний дядько, який і курки не міг зарізати, ставав холонокровним убивцею, коли чесний газда, якому курокрад здавався найбільш пропащою людиною, ставши кріпаком-колгоспником, вмить осягав науку злодійства, і ніхто йому цього не брав за зле («не вкрадеш – не будеш мати»), коли наймерзенніша професія – донощицтво – забезпечувала відповідні до виробітку посади, коли звалити хрест, осквернити чи зруйнувати храм, плюнути на розп'яття вважалося добродійністю, – оце вам матеріал для шкільних творів на тему «Що нам дала радянська влада».

Я все це зрозумів уже тоді, сидячи в крамниці за лядою, хоч, звичайно, не міг те розуміння сформулювати; мені було дико споглядати ці оргії безсоромності, а проте... проте і сам піддавався ейфорії, бо ж іще вчора поляки в останньому своєму наступі на українців запроваджували по селах осередки «шляхти загородової», полонізуючи темних селян; в українських сільських школах звелено

викладати історію та географію польською мовою, на уроках співу дітей навчали співати винятково польських пісень, – а тут раптом мій батько, весь осяяний і щасливий, читає вголос дітям «Червону хустину» Андрія Головка, вчить нас козацьких пісень та «Чуеш, сурми заграли», а я ночами не сплю, з'їдаючи захопливу книгу М. Трублаїні «Шхуна „Колумб“», і в душі виношую найзаповітнішу мрію: закінчу на «відмінно» четвертий клас і поїду до Канева на могилу Тараса Шевченка!

Та ось захмелений народ раптом тверезіє: радянська влада проявляється у своєму справжньому вигляді. Чоловіків женуть на шарваркову безоплатну роботу – на дороги і лісоповал, господарства обкладають непосильними податками й поставками, у сусідніх Пилипах організують колгосп: хто неспроможний здавати поставки – записуйся; дідича з Волового вивозять у Сибір, за ним то в тому, то в іншому селі повивозили «куркулів» і «підкуркульників», масово арештовують колишніх членів КПЗУ і просвітян, у Коломийській середній школі, де вчиться наша Наталка, відбулися арешти учнів старших класів; за столом сидить зажурений, аж чорний, мій батько: ми думали, що стрийко Михайло не пише тому, що перебуває в експедиції на Північному полюсі, а його торік розстріляли...

На людей навалюється страх. Постійний, безперервний, він подібний до невпинної вібрації, від якої можна збожеволіти.

У нас замешкала молода вродлива учителька з Полтавщини Марфа Яківна Ляшенко. В домі раптом западає гнітюча мовчанка: всі ми боїмося Марфи, хоч вона мені дуже подобається. Батько примружує грізно очі й виганяє мене з кімнати, коли я сідаю увечері ближче до гасової лампи з «Мотрею» Богдана Лепкого або з «Ілюстрованою історією України» Михайла Грушевського. Учителька все це помічає, вона мучиться нашою недовірою і якось каже:

«Мої дід і баба вмерли голодною смертю тридцять третього».

«А що – був голод?» – вдає прощачка батько.

«Я розкажу вам анекдота, добре? – гірко всміхається Марфа Яківна. – Питають селяни партсекретаря, що таке п'ятирічка. А он, – показав він на цвинтар. – Якщо нині там, приміром, сто могил, то за п'ять років буде в п'ять разів більше. А то ще й перевиконаємо план». Мовчанка в хаті. Звідки хто може знати, чи Марфа

Яківна не провокує.

І враз прорвався болючий фурункул: війна! Найстрашніша подія приносить надію на порятунок. Марфа Яківна квапно збирається в евакуацію, батько не затримує, бо не знає, як поставляться до «східнячки» озлоблені селяни. Цілує її в щоку і каже:

«Тепер послушайте... Нашкодити мені вже не встигнете. Вас, молоду, обдурили, і ви повірили в найзлочиннішого тирана світу Сталіна. Ви казали не раз: „Сталін усього не знає“. Ні, він знає все найкраще; терор – то справа його рук... Тож запам'ятайте: ця страшна влада не має права на існування».

«Так ось який ви...» – тільки й сказала Марфа й подалася пішки до Коломиї.

«Навіщо ти їй це сказав? – накинулася мати на батька. – Звідки знаєш, що не вигрів гадину за пазухою?»

«Та не всі, не всі ще там очманіли!» – крикнув у розпачі батько.

Потім, за німців, я написав свою першу повість «Кривавий тан», у якій усе це, як зумів, описав, а після війни заховав рукопис на стриху. Коли почалися облави на бандерівців, батько спалив у печі майже всю свою бібліотеку, і я брав участь у цьому аутодафе – кидав книжки у вогонь. Горів Грушевський, горіли Лепкий і Хвильовий... Я крізь сльози дивився, як скручуються в полумені листки моєї улюбленої «Історії України»: ось тліє непереможний козак Мамай з бандурою, і кінь його тліє, і не має він уже тієї сили, щоб на коні намальованому втекти з вогняного полону, ще видно його обриси на попелі, та крушиться попіл... Батько, закусивши жовна, наказує мені принести все, що я наслямазарив. Я приношу зі стриху жмут шкільних зошитів і швидко кидаю у вогонь. Батько не знає, що я свої вірші і повість заховав за козлами під дахівкою, – в якого автора підніметься рука на власні творіння?

Та незабаром він дізнався. Восени 1944 року облавники зробили в хаті обшук, і оперуповноважений НКВД капітан Шкрупила власноручно зніс зі стриху всі мої «твори».

Як нині пам'ятаю: сидить Шкрупила на порозі і читає вголос мою повість, пронизуючи мене вряди-годи зизуватими, колючими очима.

«Это ты, говнюк, все это написал? Ты?»

«Я...»

«Тебя повесить мало!»

Батько щось лепече, мовляв, у гімназії дали хлопчині таку тему для домашнього завдання, а воно, дурне, наслухалося... Мати плаче. Шкрупила ховає рукопис в польову сумку й каже:

«Для тебе, пацан, сейчас только две дороги: в банду или в тюрьму. Выбирай, сволочь».

Добратися до мене Шкрупила не встиг: загинув під час чергової облави від упівської кулі. А рукопис моєї першої повісті десь, може, і донині зберігається в архівах КГБ.

Дякую Богові, що на нього ніхто не наткнувся в сімдесятих роках. Я тоді щодня чекав арешту: мій роман «Журавлиний крик» розійшовся самвидавським способом по руках, і, якби його видали десь на Заході, мене б спіткала така сама доля як Ігоря Калинця. Пронесло... Та я тоді потерпав і за інше: вряди-годи КГБ вишукував у своїх архівах компромати на письменників. «А що буде, – думав я, – коли спливе наверх мій „Кривавий тан“?»

...Добре, що Марфа Яківна евакуювалася. Ми всі це зрозуміли першого дня після того, як більшовики залишили Коломию. Озлоблені на комуністів газди вночі перебили всім партійцям вікна, а вдень привели до школи на розправу найлютішого більшовицького активіста Василя Маковійчука... Хтось із селян прибіг до мого батька сповістити, що Маковійчука у школі вбивають. Тато щодуху помчав до школи, ще встиг його врятувати: озвірілі самосудці добивали нещасного на підлозі.

Після війни Марфа Ляшенко написала батькові й матері довгого листа. Вийшла заміж, має дітей, учителює на Полтавщині. Вважає своє перебування у нашому домі найкращими днями свого життя.

«Я до всього ставилася так, як ви, та хто міг у цьому зізнатися? – такими словами закінчувала вона свого листа. – Слово до слова пам'ятаю, що ви мені сказали на прощання, Іване Миколайовичу. Але коли воно збудеться, коли?»

Вірю, що Марфа Яківна ще жива-здорова і, напевно, вона, її діти та внуки проголосують за незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 року.

3

Недавно мені вдалося поміняти пори року – нашу весну на австралійську осінь: Товариство «Україна» відрядило мене на п'ятий континент керівником концертної групи, до якої входили оркестр ансамблю «Галичина», солісти та ведучий програми. Це був перший візит українського професійного колективу до нашої діаспори в Австралії. Бар'єр упав, і зневажені та оббріхані більшовиками ізгої обнялися із затаврованими самими ж емігрантами материковими українцями, і стала наша нація на кільканадцять мільйонів більшою, і стала вона єдиним монолітом, кожен член якого, де б не жив, враз отримав від долі можливість працювати для України і ставити її на ноги політичною діяльністю, матеріальною допомогою чи то досвідом довголітньої боротьби за незалежність.

Та я, мабуть, поквапився назвати українську націю монолітом, не скоро ще вона заслужить на таке визнання. Роздертий окупантами на шматки і здеморалізований неволею український народ поділився на східняків і західняків; східняки – на україномовних і російськомовних громадян; західняки розсварилися на релігійному тлі; в Закарпатті звідкись узялись русини, які визнають триколірний російський прапор, але хочуть належати до Чехо-Словаччини; частина ж діаспори роздерлася на мельниківців і бандерівців, відставши таким чином від історичного поступу на цілих п'ятдесят літ; звідкись з'явився в Галичині червоно-чорний прапор, яким молоді екстремісти намагаються підмінити національну синьо-жовту символіку, помилково вважаючи пластунську хоругву «Товариства лісових чортів» оунівською, – тим чужим для нашого народу прапором нерозумні хлопчиська лякають східних українців, які і так з бідую приймають синьо-жовтий колір... Далеко, дуже далеко нам до національної монолітності, бо ж скільки українців з'яничарилося, і не думайте, що яничарство – то лише русифікація, полонізація або англізація, яничарство – то теж байдужість, ситість, аполітичність – як у нас, так і за кордоном.

У Сідней мені довелося зустрітися з колишнім учнем Коломийської гімназії паном Тарасом Жовніруком, якого ми, молодші гімназисти, любили і боялися, обманювали і поважали, – був він у бурсі над нами старшим, депозитором. Допомагав у навчанні, не один із нас, «бенькартів», за непослух і збитошність чухав гарячий слід на своїй сідниці від його паска; був Тарас вельми вродливий, і кохала його найкраща гімназистка панна Дануся; з нього ми брали приклад і в нього вчилися азів політики – здається, він належав до підпілля і заради України готовий був піти на смерть.

Тарас Жовнірук так і зробив, вибравши для себе не найкращу політичну дорогу (а хто тоді знав, яка дорога найкраща?), – зголосився добровольцем до дивізії СС «Галичина» і в сорок четвертому році опинився під Бродами, де марно загинув цвіт української нації.

Ми не раз із моїм братом згадували Жовнірука, вважаючи, що він загинув у бродівському котлі, тож яке було мое здивування, а теж і радість, коли я від активістки сіднейської української громади пані Шухевичевої дізнався, що Тарас – її сусід і друг!

У Сідней наша бригада дала кілька концертів, я теж мав ряд літературних виступів, та на жоден з них Тарас не прийшов. Запитав я у пані Шухевичевої, чи не захворів бува... Вона скептично глянула на мене й мовила, похитуючи головою: «Його таке не цікавить».

Як це так, – не вміщалося в моїй голові: патріота, який ішов на смерть за Україну й через це опинився на чужині, не цікавить знаменитий оркестр ансамблю «Галичина», яким захоплюється весь український Сідней, а також Мельбурн і Аделаїда? Не хоче почути живі голоси Павла Дворського, Михайла Сливоцького, Ніни Мельник, характерного актора Євгена Федорченка? Не бажає побачити автора десятиох історичних романів Р. Іваничука, на зустрічах з яким ніде голці впасти, того самого «бенькарта», якого любив і виховував? Щось тут не те...

Пані Шухевичева вислухала мене й запевнила, що на прощальний концерт Жовнірук прийде.

І він прийшов – поважний, повновидий пан, в якому я, проте, відразу впізнав колишнього красеня Тараса. Мені хотілося його обняти, та це чомусь не вдалося; він міцно потиснув мені руку, сказав, що радий зустрітися з відомим

письменником, з книжками якого, на жаль, не мав можливості ознайомитися; я з готовністю пообіцяв, що до кінця концерту принесу якийсь із своїх романів; Тарас подякував, а потім, помовчавши трохи, признався, що дружина в нього німкеня і діти української мови не знають, пожалкував, що не вродився жидом, – жиди міцніше тримаються за своє, ніж українці; похвалився, що живе в достатку, якого сам доробився; дивувався, просто ніяк не міг зрозуміти, як ми даємо собі раду там; про політичні події в Україні не запитав ні словом, хоч добре знав, що я депутат українського парламенту...

Врешті задзвонив дзвінок, і я, не прощаючись з Тарасом, пішов на сцену, щоб виголосити вступне слово.

Коли розпочався концерт і переповнена зала загриміла оплесками, я побіг на свою квартиру, забрав «Журавлиний крик» і марно чекав при виході, поки зовсім не спорожні зала. Тараса Жовнірука на концерті не було, і більше я з ним не зустрічався.

При цьому хочу згадати про іншого Тараса – професора одного з американських університетів, Гунчака, родом з Підгаєць, що на Тернопільщині. Гунчак ось уже другий рік працює в Київському університеті – читає студентам лекції з історії України й мешкає у запльованому гуртожитку, маючи в Нью-Арку шикарний особняк...

Таки насправді – даремно від нації, яку недоля розпорошила по всьому світу, якій окупанти водно стинали голову й століттями деморалізували «кнотом и пряником», вимагати монолітності. І так дивина, що поруч з Тарасом Жовніруком живе в еміграції Тарас Гунчак, а Україна знає не лише Бориса Олійника, а передусім Івана Драча; в Австралії працює невтомний подвижник літературного життя Дмитро Нитченко, а в Канаді – голова вінніпезької «Просвіти» Зенон Круцько; і нема чого дивуватися, що патріоти зі Спілки британських українців у Англії не бажають з нами мати ділових стосунків, оскільки ми «московські запроданці», і щастя велике, що в ложі Президії Верховної Ради України поруч із ренегатом Олександром Коцюбою сидить Дмитро Павличко.

Отож кілька слів про Дмитра.

Німці зайняли Київ, а в Коломиї стараннями Українського крайового комітету і його голови Костя Паньківського відкрилася українська гімназія, до якої

потягнулися звідусіль сільські хлопчики в полотняних гачах та кептарях; пішли і ми з братом – у латаних-перелатаних «панських» вберях; пам'ятаю, я ходив у райтках з витертого штруксу, холоші яких, за відсутністю чобіт, запихав у вовняні камаші.

Через ті райтки я й познайомився з Дмитром Павличком зі Стопчатова, який ходив до нижчого роком класу і з яким ми, хоч на певній дистанції, але в чесних і приятних стосунках, пройшли крізь школу, університет, літературу й політику.

«Ну й райтечки, ну й райтечки!» – почув я одного разу глузливе позаду себе в гімназійному коридорі під час перерви.

Я різко повернувся з твердим наміром зацідити зухвальцеві у вухо і побачив присадкуватого, по-сільському набитого, широколицього, з великими зеленими очима хлопчиська, що зверхньо посміхався, зовсім не злякавшись мого закукуріченого вигляду.

Він стояв поруч з ошатно вдягнутим своїм однокласником Аскольдом Ганьківським, якого знали всі, бо був він синочком знаменитого в Коломиї лікаря, і я сказав Аскольдові: «Скажи йому, хай защепить ггудзик!»

Спантеличений задавака вмить привів себе до порядку, і ми всі трое мирно вийшли на подвір'я й цілу велику перерву проходилися, косячи очима на сільських дівчат і на панянок, вибираючи потаємно кожен для себе «даму серця», без якої ніхто з нас не міг би себе вважати повноцінним гімназистом, – таких погордливо називали «офермами» або «куйонами».

Наше знайомство з Дмитром не переросло в тісну дружбу: мабуть, тому, що вчилися у різних класах, та й напевне вже тоді відштовхнулися від себе наші вельми егоцентричні біополя, які й нині не перетинаються; моя незалежність та прямота і Павличкова владність виявились несумісними, проте це не завадило нам упродовж десятків літ, як я вже мовив, бути в добрих стосунках, які ггрунтуються передовсім на взаємоповазі, взаємопідтримці й паритетності, і чому б мало бути інакше, коли породила нас та сама прикарпатська земля і та сама неволя виробила однаковий проти неї імунітет; вчилися ми у тих самих учителів; нашим старшим братам однаково ламали життя більшовицькі чи то німецькі окупанти, між якими істотної різниці ніколи не було; визрівали ми серед одного й того ж лихоліття, і навіть наші маленькі радощі були дуже схожі.

Ще не раз у своїх спогадах я звернуся до постаті Дмитра Павличка, якого, незважаючи на суперечливість характеру, певну непослідовність у літературній і політичній діяльності, а теж на його гріховні порахунки із власним сумлінням, вважаю однією з найвидатніших особистостей нашого українського часу, точною його фотографією – без підфарбовувань і ретуші.

«Дами сердець», а ще походи на Воскресінецьку гору або до тисового заповідника у Княждворі, а теж футбол і закордонні фільми, а ще наші бурсацькі витівки, а ще лекції в наймудріших на світі гімназійних професорів, з яких щодругий був комбатантом Української Галицької Армії і кожен вчився як не в Празі, то у Відні, і той урочистий страх перед їхнім маєстатом – усе це був позитив, який мав витворити із сільських недотеп витончених інтелігентів.

Та домінував тоді у світі негатив – страшна воєнна дійсність, яка в одних питомців гімназії вселяла черствість, байдужість до крові, а то й розбуджувала жорстокість, а в інших – праведний гнів, гарячий патріотизм і саможертвоність, – але і те, і друге не дало визріти тій інтелігентній витонченості: одним ламав хребти конформізм, інші складали голови на вівтарі Незалежності, і тільки невелика частина колишніх гімназистів, уцілівши фізично і духовно, перейшовши через фальшиве травестування, вийшла нині на світло денне з відбитками всіх «родимих пятен» тоталітарних режимів у душах – і ось такими ми є, і такими нас приймайте, і будьте, хто не зазнав того, що ми, вибачливими до нас і милосердними.

Той негатив існував усюди – давив, розчавлював, лякав, спотворював... Я не знаю, якими б вирости мої діти, коли б вони в дитинстві знаходили в газетах замість потішних ілюстрацій фотографії змасакрованих енкаведистськими садистами жертв: чоловіків з виколотими очима, жінок з розпореними животами й відрізними грудьми – останки тих жертв розкопують нині в кожному місті й містечку і на подвір'ї замарстинівської тюрми у Львові... Якби пережили втрату надії на краще життя, коли німці, на яких сподівалися збожеволілі від більшовицького терору люди, позривавши спершу синьо-жовті прапори, що їх вивісили емісари Ярослава Стецька 30 червня 1941 року на міських ратушах, і розігнавши сільські неозброєні «Січі», поприкріплювали повсюдно шильди «Nur für Deutsche» і проголосили гасло «Deutschland über alles»; євреїв зігнали в гетто, а в місті ім, у білих пов'язках із зіркою Давида, можна було ходити тільки проїжджою частиною дороги; якби бачили безкінечні колони євреїв, яких із дітьми на руках гнали у Шепарівський ліс на розстріл, – а ти стояв біля ратуші й дивився на тих чорних людей зі скляними від жаху очима, і тебе мучила совість,

що вчора якомусь із них не віддав, а продав за три не потрібних тепер йому золотих гріночку хліба, щоб за них піти в кіно; дивився, не забуваючи при тому, що не вивчив ще на завтра латину; а ти, вибравши серед дівчат «даму серця» на гімназійному подвір'ї, бачив унизу, в ямі гегго, четверо трупів на закривавленій перині... Якби втікали, як ми, стрімголов з ринку додому, бо там розпочала облаву щуцполіція, виловлюючи юнаків і дівчат на роботу до Німеччини... Якби на власні очі бачили десятох хлопців-баудінстів, прив'язаних за ноги до вбитих у брук залізних палів, і їх за те, що зіпсували каменедробарку, по одному, на очах у натовпу, методично розстрілювали гестапівці... Якби пережили ту безнадію, коли німці втікали, а наступали не менш страшні й жорстокі «червоні визволителі»... Якими б мої діти виростили?

А вирости б і понесли у своїх душах і страх, і обережність, і впертість, і послужливість, і хитрість, і маску Януса – як ми...

Тільки той, хто не пережив цього і післявоєнних нічних жахів, хто не бачив поскиданих у штабелі біля сільрад убитих бандерівців, батьки яких німіли й не мали права зінатися до вбитих синів, тільки той може дивуватися, що загубили ми на тяжких дорогах витонченість душ. Та кому вдалося зберегти в собі елементарну порядність і вірність Україні, той має нині силу випікати у власній душі сліди рабства і, загартований та неволею едукований, стояти за державним кермом.

Тому я звертаюся до вас, дорогі земляки за кордоном, які уникли наших випробувань, які не мліли зимовими ночами, очікуючи вивозу в Сибір, які не підривали себе фанатами у бункерах, яких не виключали з університетів за те, що ходили у вишиванках, які в престижних навчальних закладах, а не в концтаборах, здобували політичну й цивільну освіту, – не ставтеся до нас погордливо й поблажливо і облиште мрії про в'їзд до Києва на білих конях, допоможіть пограбованій Україні чим можете, навчіть нас потрібного сучасного ремесла, а політичну діяльність залишіть тим, які нинішню політику вистраждали і, навчені вчора, знають нині, що потрібно самостійній Україні, а про що слід забути.

Гай-гай, я ж бо заліз у такі жахи, а ми ж, гімназисти, мали ще й свята.

Хіба то не свято – щоденно споглядати, як гімназійним коридором проходить величний професор Богдан Левицький-Штраус, знаменитий україніст і германіст! Він мене ще не вчить, він випускає матуристів, але я знаю – буде вчити, хоч і не

підозрюю, що колись аж так заважить у моєму житті його наука: втішений письменницькою славою, я буду вдячно молитися за його душу і – зацькований компартійною ордою – проклинатиму його за те, що спрямував мене на літературний шлях.

Того я ще тоді не знав, а він проходив коридором – маєстатичний Штраус (матуристи шепочуться по кутках: «Штраус палить на іспитах, Штраус... Штраус... Штраус!..») – іде, зігнувши в лікті руку і звівши її кулаком до підборіддя, потрясає нею, зловтішно вимовляючи впівголоса: «Я тобі дам Штраус, о-о, я тобі дам Штраус!»

Та я не боюся його, втікаю з уроку математики, якої не знаю і знати не хочу, і, припавши до дірки від ключа, дивлюся на Штрауса, який читає лекцію з української літератури в матуральному класі, слухаю, завмираю і до знемоги насолоджуюся поемою Івана Франка «Іван Вишенський».

Мов зелена піраміда на хвилястім синім полі,

На рівнині лазуровій велетенський ізмарагд...

На Афоні дзвони дзвонять у неділю по вечерні...

Що мені до України, хай рятується як знає...

І яке ти маєш право, черепино недобита,

Про своє спасення дбати там, де гине мільйон?!

Та то такий біль, така краса, такий чар – і хтось має право це слухати, а я тільки по-злодійськи підглядаю, а я...

І тут якийсь збитошник штовхає мене двома руками в сідницю, я головою відчиняю двері, влітаю до класу, клас гримнув реготом і тут же замовк; Штраус опустив руку і запитав, дивлячись на мене крізь окуляри, немов крізь лупу на комашку:

«Ти чого сюди увірвався?»

«Хочу слухати лекцію», – насилу вимовив я.

«Він хоче слухати! – викинув Штраус вгору вказівного пальця. – Якщо він хоче слухати, то хай слухає, видно, йому це потрібно. Сідай за останню парту».

А чи то не радість – «Маланка» в бурсі!

Мій брат Євген порозмальовував усіх вуглем – Гриця Гуменюка, нинішнього директора Коломийської гімназії, Романа Дронюка – сьогоднішнього коломийського лікаря, Дмитра Павличка, Василя Томащука – нині вчителя з Яблунева, мене; сам переодягнувся за чорта, і ми всі підноворічного вечора рушили маланкувати. Нам не пощастило: на другому поверсі ми увірвалися до кімнати першокласників – там зчинився плач, діти геть-чисто поперелякувалися; тоді вже і ми, перелякані, втекли вниз і були б щасливо вибігли на подвір'я, де нас уже ніхто не спіймав би, та біля кухні дружно зупинилися перед великою спокусою. Дебела кухарка Гандзя виставила на підвіконня баняк гречаної каші для свого коханця Сидора Віндика – восьмикласника, який записався у фольксдойчі й відбирав гроші у євреїв, які в бурсацькому підвалі заготовляли дрова. Ми його ненавиділи і кашу гуртом з'їли. Та він нас спіймав у кімнаті, коли ми вже змили грим, тільки Євген не встиг скинути чортівського балахона. Боже, як він дістав від Віндика! А все одно то була радість...

Мати директором гімназії професора Олексія Ковбуза – теж було щастя. Ковбуз знав усе: від Ромула і Рема до кожного другого порядного газди в найглухішому покутському селі, а за прізвищем гімназиста безпомилково визначав місце його народження.

Я старанно виминав директора, бо мав перед ним великий гріх і думав, що він про нього знає: із шафи, що стояла в коридорі навпроти директорського кабінету, я, коли уроки закінчувалися і в приміщенні гімназії запанувала тиша, викрадав білий гербовий папір, щоб з нього робити свої книжечки, – і донині маю слабкість до незаписаного паперу.

Потім, коли Ковбуз працював викладачем на класичній кафедрі Львівського університету, я якийсь час мешкав у нього на квартирі, то й признався до свого колишнього гріха. Професор щиро сміявся: він завжди дивувався, чому в його шафі дедалі меншає дорогоцінного паперу.

І ще була в мене таємниця, пов'язана з директором гімназії. Його дочку Мірку – сьогодні вона професор кафедри хімії у Львівському університеті – я вибрав

своєю «дамою серця». Мірка нічого про те не знала, бо була вища за мене на півголови і, звісно, не звертала на кордупля уваги. Так ми й залишилися донині лише щирими приятелями.

Драматург і поет, викладач української літератури Дмитро Николишин був пресвітлою особистістю, найвитонченішим інтелегентом, знавцем світових літератур і мрійником. Не знаю, збагнути не можу, як така благородна і не захищена найдрібнішою крихтою фубості людина витримувала знущання в радянському концтаборі?! Зрештою, не витримав, помер на каторзі...

Латиніст Іван Храпливий, на прізвисько Ванька, водно чухав вказівним пальцем чорну борідку і вигукував «но-но!» навіть тоді, коли в класі було тихо, хоч маком сій... Він так нас витренував у латинській граматиці, що й донині спросоння я міг би назвати по-латині кожну граматичну форму з будь-якого дієслова чи іменника. Храпливий був дуже боязливий і обережний. Якщо гімназист не підготувався до уроку, то видумував щось «страшне» – бавився, наприклад, стріляною гільзою, – і цього було досить, щоб Ванька вмить виводив за комір небезпечного типа з класу, тим самим рятуючи його від «двійки». Обережність, однак, не врятувала його самого: після війни Храпливого заарештували, і якийсь час, як мені відомо, він сидів у одній камері з Дмитром Павличком...

Орест Кузьма – професор біології і хімії – зачаровував нас на уроках практичними дослідами. Ніколи учнів не опитував, але оцінки ставив непомильно: хто цікавився його предметом, мав найвищий бал, всі інші – «трійки». Середньої оцінки не визнавав і «двійок» теж не ставив: бо «нема на світі аж такого дурня, щоб таки нічого не знав». Був він відомим есперантистом. 1948 року його з сім'єю вивезли в Сибір, де він вирощував зразкову городину, дивуючи тих, в яких «нічево не росте»; повернувся до Коломиї через десять літ – знищений і хворий.

Богдан Левицький (Штраус) викладав після війни українську мову й літературу в середній школі № 1, колишній гімназії. Його урок на тему «Інтермецо» М. Коцюбинського я запам'ятав слово до слова: працюючи потім у Щирецькій середній школі на Львівщині, я подавав цей урок за його «рецептом», і мене ставили в приклад усім мовникам району. Штраус швидко запримітив у мене літературні нахили, може, запам'ятав мое вторгнення в клас матуристів. Він опікувався мною аж до десятого класу включно: залишав після уроків і розкривав переді мною чари тичинівської поезії та прози Юрія Яновського. На уроках, коли вивчали Тичину, Штраус говорив учням: «Відкладіть підручники і слухайте те, чого в них немає. Вірш „Партія веде“ вивчіть напам'ять дома, бо таке питання

буде в екзаменаційних білетах. Це вам дасться легко: ритміка вірша така сама, що в „Лисі Микиті“...» І десять уроків поспіль декламував нам поезії із «Сонячних кларнетів» і «Золотого гомону», аналізував поему «Сковорода», і тому я ніколи в житті не глузував з Тичини, в чому так радо вправлялися і вправляються ще й досі невігласи... Я був останнім випускником у Левицького. Він раптом помер після нашого випускного вечора, і я, йдучи за домовиною, повторював у думці напутні слова вчителя: «Література – совість народу, і доторкатися до неї треба чистими руками». Образ Штрауса пройшов через мої повісті «Сьоме небо» й «Місто» – це моя дяка йому за літературний хліб...

Можна б і далі характеризувати професуру Коломийської гімназії, і кожен учитель заслужив би на добре слово. Коломийська гімназія – то був останній навчальний заклад у Галичині, рівень викладання в якому без перебільшення можна назвати університетським. Чи дочекається наша освіта подібних педагогічних сил? Будемо сподіватися.

Я надто довго зупинився на розповіді про щасливі моменти нашого гімназійного життя. І ще б хотілося розповісти про щось насправді радісне, бо ж було воно, було! Та довкола йшла війна – не на фронтах, фронтових боїв у Коломиї поки що не чутно було, – німці тут воювали в Шепарівському лісі, дострілюючи євреїв, і на єврейському кладовищі, де вже розстрілювали українців-заручників. За одного вбитого партизанами німця – тридцять жертв. Їх імена, виписані на червоних плакатах, щодня з’являлися на телеграфних стовпах, рекламних тумбах. Сотні й сотні наших хлопців, переважно сільських, знищили фашисти в Коломиї; найтяжчим прокльоном були тоді слова: «А щоб я твое ім’я бачив на червоному плакаті!» А тому й донині не можу збагнути, як міг краківський Український центральний комітет домагатися в Гітлера дозволу на створення дивізії СС «Галичина», яка в той час, коли новостворена УПА виповіла німцям смертельний бій, стала на боці окупаційної армії.

Я бачив, як мій батько печалувався над приреченим українським цвітом. А хлопці зголошувалися, хлопці йшли, бо знову на наші землі насувалася червона орда, ціну якій галичани вже знали, і їм здавалося, що дивізія стане зародком новітнього легіону усусусів.

То були чесні й запальні хлопці... Я мешкав у Сіднеї в колишнього дивізійника Левка Яськевича, він так і казав: «Ми були переконані, що повториться австрійський варіант – у складі німецької армії буде створений корпус Січових Стрільців (так ми розшифровували аббревіатуру СС), який після поразки німців у

війні започаткує українську регулярну армію».

На жаль (чи й на щастя), історія ніколи не повторюється.

До Коломиї прибув у передсмертному своєму вояжі по окупованих територіях генерал-губернатор Ганс Франк, щоб напутити дивізійників, яких зібрали в приміщенні театру.

Браві хлопці стояли на сцені під полотнищем із зображенням жовтого лева – і серед них Тарас Жовнірук. Красуня Дануся сиділа у першому ряді і, горда за свого милого, закохано посміхалася йому крізь сльози... Та чи одна вона? У Трачі тужила за своїм нареченим Богданом Сорокою моя сестра Наталка... Не знаю, чи Дануся зустрічалася після цього коли-небудь із нареченим, а Наталка мала таку можливість. Богдан одружився зі зрусифікованою німкенею, живуть вони за Уралом, діти не знають української мови.

Майже всі лицарі дивізії пропали, навіть ті, які не загинули від гармат...

Узимку 1944 року гімназію закрили: там розташувався німецький військовий шпиталь. Відступаючи, німці підпалили гімназію, цілий тиждень покутська околиця спостерігала за зловісними димами... У тому полум'ї пропало все: бібліотека, обладнані за останнім словом науки фізичний, хімічний та природничий кабінети – і наше дитинство. Я виніс із полумені опудало пелікана і пішов з ним, – теж дотла вигорілий, пропалений, – таким ступив на поріг своєї юності.

4

На початку жовтня 1990 року, коли розпочала роботу Друга сесія Верховної Ради УРСР, на нинішньому Майдані Незалежності, а тоді ще на площі Жовтневій, несподівано не тільки для столиці України, а й для всього цивілізованого світу виросло шатрове містечко голодуючих студентів. Сталося те, що мусило статися в народі, який прокинувся від віковичної рабської сплячки і почав боротися за незалежність: на поле битви вийшла молодь.

Відчайдушний і рішучий студентський чин засвідчив, що українська нація жива і має шанс на перемогу. Старше покоління, до якого належу і я, винесло на авансцену політичної боротьби проблему самостійності України, проте самої незалежності не могло б здобути власними силами: ідеї «батьків нації» залишаються умоглядними і вмирають разом з носіями тих ідей, якщо ідеї не знаходять відгуку й підтримки серед молоді.

Народна Рада чекала якоїсь реакції від суспільства на власну діяльність, усвідомлюючи, що без відповідної популярності своєї політичної позиції не зможе втриматися в боротьбі з таким чисельним і сильним ворогом як комуністична більшість у Верховній Раді. Щоденних пікетувань і вигуків «ганьба КПРС» виявилось замало.

Проте аж такого зриву не сподівався ніхто.

Студенти, по-військовому зорганізовані, розклали свої намети на викладеному мармуровими плитами майдані біля підніжжя громіздкого й потворного за своїм архітектурно-скульптурним вирішенням монстра – пам'ятника Леніну, оточеного чавунними фігурами муравйовських карателів, які цілилися з гвинтівок у бік Софійської площі, а тепер – у голови дітей.

Голодуючі виклали свої вимоги Верховній Раді й особисто Леонідові Кравчуку, вимагаючи відставки Голови Ради Міністрів – вихованця Брежнева і Щербицького – Віталія Масола, повернення народові награвованого комуністичною партією майна, впровадження закону про військову службу на Україні, – і залягли на безтермінове голодування, яке в разі відхилення студентських вимог мало закінчитися смертю молодих героїв.

Мене пройняла тривога. Ще не зовсім усвідомлюючи важливості студентського виступу, я не міг змиритися з тим, що хтось, бодай один з цих незагартованих, випещених мамами діточок може віддати своє життя за комуністичного бонзу, яких багато: навіть якщо цей піде у відставку, то на його місце прийде такий самий, анітрохи не кращий... Не порадившись з друзями, я подався на площу, знайшов голову Української студентської спілки Олесь Донія і крізь сльози – бо сам маю дорослих дітей – почав його переконувати, що Масол не вартий життя хоча б одного студента. Олесь Доній з гіркотою поглянув на мене і мовив:

«Ми вас дуже шануємо, пане Іваничук, але як ви таке говорите, то краще йдіть геть від нас».

Засоромлений і, зрештою, до глибини душі вражений безоглядною рішучістю юнака, я подався в бік готелю «Москва» й зупинився недалеко пам'ятника, на постаменті якого донедавна був викарбуваний напис: «Этот памятник будет стоять вечно». Хтось із власть імущих, засумнівавшись, певне, в реальності такого пророцтва або злякавшись фашистського нахабства, закладеного в цій формулі (тисячолітній рейх, тисячолітній Третій Рим!), наказав збити напис, але ж бовдур із червоного граніту зостався і грізно поглядав на непокірну молодь, обіцяючи їй жорстоку помсту за непослух...

І в цю мить я згадав, що в юності, ще молодшим за Донія – вчився тоді в дев'ятому класі, – я вперше зрозумів, що більшовицька сила не вічна, що пам'ятники тиранам наш народ повалить сам, бо терор неминуче слабне від власної жорстокості. Господи, я ж сам був колись предтечею цих відважних юнаків і дівчат, які нині поставили намети в кінці Хрещатика. А нині зневірився?!

...То був час, коли мого брата засудили на п'ятнадцять літ каторги, а батько з матір'ю сушили сухарі, щодня сподіваючись депортації в Сибір. Я занехаяв навчання, в рідне село навідувався зрідка і дома ніколи не ночував, у коломийській квартирі теж почувався мов заець під кущем. Цілковита безнадія діймала мою душу: більшовицька сила здавалась мені такою ж нездоланною, як оцей пам'ятник з гранітного моноліту (а ось уже третій місяць, після проголошення Акта Незалежності України, розбивають його відбійними молотками, ріжуть, колять – і таки знесуть, хоч і міцна зараза!), і ніщо вже не світило мені, і мої дитячі мрії стати полководцем або славним поетом – а ще я починав мріяти про кар'єру вченого, – все пішло з димом, і нічого доброго я вже не чекав від життя, керував мною хіба лише інстинкт самозбереження.

Отак я йшов одного дня зі школи на квартиру, розчавлений жорстокою реальністю, і заступила мені дорогу могутня жіноча постать: була це пані Філясова з Воскресінець, мама мого однокласника Романа, вона була така тлуста, що в театрі на двох кріслах сиділа, проте обличчя мала приємне і молоде. Філясова взяла мене пальцями за підборіддя, підвела мою голову і сказала:

«Встидайся, фе! Такий ладний кавалер, а йде згорблений, немов столітній дід. Ти чого похнюпився? Брат твій повернеться, і ти теж досягнеш в житті того, чого

сам хочеш».

«Пропало все, – відказав я тихо, – тож така сила!»

«Нічого не пропало... Ти лише затисни кулак. Ну візьми і затисни кулак. Отак-во. Дужче, ще дужче!.. А бачиш, – засміялася вона, коли мої пальці самі рознялися. – А бачиш! Так і вони: чим дужче нас стискатимуть, тим швидше ослабнуть. Іди здоров».

Ці слова пані Філясової були моєю духовною опорою у всіх бідах, які довелося потім долати. Чому ж тепер, у цю хвилину на Майдані Незалежності, я раптом зневірився? Чому мало що не став штрейкбрехером?

Я стояв і дивився, як споруджують студенти намет-каплицю, вивершуючи її хрестом... Хтось потермосив мене за лікоть, я оглянувся: позад мене хитався якийсь п'янцюга, помахуючи погрозово пальцем:

«Депутат, слышь, депутат, делай что хочешь, только Володю не трожь!» – кивнув головою на пам'ятник Леніну.

«А ви його самі розвалите, – відказав я. – Кулак уже розтулився».

Останню конвульсію ув'ялого кулака я побачив буквально за кілька днів. Вождь українських комуністів Станіслав Гуренко, не усвідомлюючи того, щоб шкодить своїй рідній партії, почав організовувати форуми письменників-комуністів, учених-комуністів, учителів-комуністів, ветеранів-комуністів, протиставляючи їх народові, і саме в цьому був останній програш більшовиків: народ побачив їх укупі. Хай не подумає читач, що я вже аж так озлобився на своїх ідейних противників, що не бачу серед них жодної нормальної людини. Так не є. Серед комуністів було багато освічених людей, я ж із тим самим Станіславом Гуренком пробув три місяці в Нью-Йорку на XXXV сесії Генеральної Асамблеї ООН, і ми постійно вели дуже цікаві для мене розмови, які, звісно, не стосувалися політики. Але коли комуністи збираються разом, то це вже не освічені люди, а бузувірський орденський клан, орда, яку народ, щоб зберегти себе, мусить відчужити від себе. З депутатами-комуністами Віталієм Ревою чи Олександром Морозом я наодинці мав би про що розмовляти, але коли вони всі збираються в парламентську групу «239», то з ними треба боротися на життя і смерть – це загроза не тільки нашій нації, а людству.

Отож Станіслав Гуренко нещодавно зібрав з'їзд письменників-комуністів – немовби за принципом Петра I: «дабы дурь была видна», і на цьому зборищі, немов на лакмусі, проявилася реакційна сутність навіть таких людей, які за своє життя щось і зробили для національної культури: мій колишній приятель поет Станіслав Реп'ях – я про це говорю з великим болем – прилюдно зганьбив наш національний гімн. Що тут ще можна сказати... А тоді, коли голодували студенти, перший секретар КПУ для великого ганьбища і сміху зібрав у палаці «Україна» німечних інвалідів другої світової війни, похилих ветеранів комуністичної партії, щоб вони після конференції, на якій одностайно були засуджені голодуючі «екстремісти», пішли походом по Хрещатику. Про це я розповім докладніше трохи згодом – я стояв на Хрещатику серед незчисленного натовпу людей і спостерігав це видумане Гуренком ганьбище.

...Більшовицький кулак розтулявся поволі, проте невідворотно, кожен з нас це відчував і з затаєним подихом вичікував розвалу комуністичної системи, та нікому і в найкращому сні не могло наснитися, що кощаві пальці кривавої примари, які стиснули горла мільйонів людей, так скоро ув'януть.

Це ослаблення тоталітарного тиску я відчув ще зі ставлення комуністичних партократів до мене.

Насамперед відбувся погром моїх «Мальв». У журналі «Комуніст України» (№ 4, 1973 року) з'явилася редакційна стаття, в якій було піддано остракізмові кілька імен: першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста і чотирьох письменників – Сергія Плачинди, Романа Андріяшика, Івана Білика і мое. Окремо, як і належиться патріархові української літератури, зазнав гонінь Олесь Гончар, а ім'я Ліни Костенко огорнула мертва мовчанка, немовби її в літературі зовсім ніколи і не було.

Які ж то натхненні комуністичні шабаші вибухнули тоді! Вже ж давно поринули в минулому моторошні постанови в галузі літератури і мистецтва, здавалось, ніхто більше не почує на партійних зборах і виробничих нарадах ревних вірнопідданських прокльонів на адресу ворогів народу, які підступно проникли в монолітне соціалістичне суспільство, щоб його зсередини розкласти...

Але тут я зупинюся. Більшовицькі опричники мали рацію: здорові національні сили свідомо проникали у ворожу систему, щоб – коли не розкласти її, то хоч зайняти відповідальні посади і таким чином виховувати наукові і творчі

національні кадри; мати змогу писати наукові праці з найменшою дозою промосковської апологетики і художні твори з національним підтекстом; заважати викачуванню з нашої землі природних скарбів для московського центру, потаємно виховувати дітей патріотами України.

Ми, і я зокрема, ставали новітніми Валенродами, які свідомо йшли в стан ворога, – це був один із засобів активної боротьби з неволею. Тож як фальшиво звучать нині каяття деяких колишніх членів комуністичної партії: «Я вірив!» Брехня, ніхто не вірив, нормальна людина не могла вірити в комуністичну ідеологію після десятків років кривавої комуністичної практики: в партію йшли або заради вигод і наживи, меншої або більшої влади, або ж – і таких валенродів було чимало – з диверсійною метою.

Щодо мене, то маю свідчення свого чесного валенродизму: в романі «Мальви» («Радянський письменник», 1969 р.) на сторінці 125-й я висловив своє кредо в такому ось пасажі, вилученому цензурою у виданнях вісімдесятих років:

«Йти на рожен і чесно вмирати – геройське діло. Таких героїв хвалять і шанують, про них складають пісні ашуги. Користь від їхніх подвигів немала – так. Ці безумці – то світочі, без яких жоден народ не міг би стати народом, бо його зневажали б за покору. Хтось мусить дати спалити себе на кострищі, хтось мусить вмирати напоказ без страху і каяття. Та це лише частина боротьби за волю. Є інші герої, які роблять другу половину справи, їх не шанують, ними гидують, але без них не може звершитися перемога. Вони мусять принижуватися, називати себе рабами і слугами, цілувати ноги своїм повелителям. І за це насильство, яке вони чинять над собою, треба їх шанувати. Бо приносять користі не менше. Вони проникають у саме серце ворога і зсередини точать його. А плата їм за це – ганьба від людей. Слава – першим. Тільки запам'ятай: той не любить своєї батьківщини, хто хоче нагороди за любов до неї».

Саме ці рядки спричинилися до натхненного виття вірнопідданих 1973 року. Які то були галасливі шабаші стужених за розправами інквізиторів!

«Партія урочисто клянеться, – вигукував на партактиві перший секретар львівського обкому В. Куцевол, – що ніколи більше в нашому здоровому соціалістичному суспільстві не з'явиться таке дерьмо, як „Собор“ і „Мальви“!» –

«Я не читала этих, с позволения сказать, „Мальв“, – істерично кричала якась партдама на зборах колективу автобусного заводу, – и читать эту дрянь не собираюсь, но странно, как это получилось, что среди нас вырос такой негодяй, как Иванычук!» – «Доки ви будете тримати в редакції на відповідальній посаді Іваничука?» – щодня нагадував головному редакторові журналу «Жовтень» Романові Федоріву завідуючий відділом культури обкому партії В. Подольчак. «О наш генію, дозвольте вдихнути бодай один ковток повітря у вашій бібліотеці!» – прослизав до моєї квартири зігнутий у три погібелі безіменний сексот, якого я тут же виштовхував коліном під сідницю за двері.

Мені заборонили друкуватися. Протягом одного місяця 1973 року у видавництві «Дніпро» знімають з плану перевидання «Край битого шляху»; «Мальви» вилучають із бібліотек і подекуди, як це було в Миколаєві (обласному), спалюють; набраний уже роман «Журавлиний крик», за наказом секретаря ЦК КПУ В. Маланчука, розсипає тодішній директор видавництва «Радянський письменник» А. Стась; згадуваний уже В. Подольчак наказує Р. Федоріву вирізати з готового тиражу «Жовтня» мою рецензію на історичну повість С. Тельнюка «Грає сине море»... Федорів виконує наказ, проте вперто і мужньо не звільняє мене з роботи, за що я йому і донині вельми вдячний.

З дня на день я чекав арешту: мене попередили в обкомі, що як тільки «Журавлиний крик», який розійшовся в передруках «самвидаву», буде опублікований за кордоном (а «Мальви» вже вийшли у канадському видавництві «Тризуб»), волі ніхто мені гарантувати не зможе.

Я почав подумувати про самогубство. Та рятували від цих думок у всьому солідарна зі мною моя дружина Софія, діти, а теж і друзі, про яких йтиметься далі.

Час сплмвав, я працював, як казали тоді, «у шухляду» (теж термін, який може народитися тільки в радянській дійсності!) – за три «німі» роки я написав другу частину «Журавлиного крику», повість «Місто» і добірку новел. І якимось непомітно, бо ж ніхто з високопоставлених осіб спеціального розпорядження не давав, скажена лайка на мене і мені подібних припинилася.

У те, що партія взяла курс на лібералізацію, годі було й говорити – полювання на відьом розтулювалося все дужче, пропорційно до прогресуючого маразму Брежнева; КГБ сваволив, запроторюючи до психушок непокірних, був убитий Володимир Івасюк... Проте почав кудись зникати страх, який буквально

спаралізував суспільство 1973 року, і я помітив на обличчях партократів запобігливо-поблажливі усмішки та охоту говорити мені компліменти.

Я спробував друкувати новели, і це мені вдалося: мій триптих «Зелений гомін», «Настуня» і «Бузьки на Семеновій хаті», яким тішуся й донині, було опубліковано у журналі «Жовтень». Я заговорив після трьох років мовчання, втішивши себе і читача, можливо, теж: це означало, що я повернувся до літературної праці, якої, зрештою, не припиняв ані на хвилину. З острахом взявся знову за історичну тематику, і ніхто особливо мені не заважав; у Москві видали «Мальви» російською мовою, і врешті за «Четвертий вимір» я отримав Шевченківську премію.

Мені й донині з цього дивно: адже всі мої нові історичні романи мали той самий антирадянський підтекст, що й попередні, проте цензура вже не хотіла чомусь його помічати. Ніхто більше не спонукував мене, як це було після погрому «Мальв», писати памфлети проти «українських буржуазних націоналістів».

Думалося: партократія підступно вичікує, поки я сам, переконавшись уже в своїй безпеці – бо і житлові умови мені поліпшили, і 1980 року я був посланий в ООН делегатом від України, – заколишуся, пожадаю кар'єри (це ж бо сталося в той час з Б. Олійником) і стану врешті з бунтаря лояльним лакузою.

Ми ніколи не розгадаємо всіх секретних методів ламання людських душ тоталітарною системою. Я постійно замислювався над одним явищем: чому комуністичним партократам байдуже до того, що я думаю, чому їх не турбує, що в мене інший світогляд, адже про це вони добре знали. А то дуже просто: їм не треба було нашої вірності марксо-ленінській ідеології, яку вони самі сповідували лише напоказ, не знаючи, зрештою, тієї псевдофілософії. Партократи, які всіма силами трималися за владу, за корито, боялися передовсім зовнішньої загрози своєму становищу, тому їх цікавили не наші переконання, а наша сила. Тож головним завданням більшовицької системи було не духовне навернення людей на свій бік (знали ж бо інквізитори всіх часів, що терором прихильності ніхто ще не здобув), а знищення їх ідейних засад вимушеним, хоча б словесним, запроданством, прищеплення двуликості і таким чином знівечення людської особистості, що ставало запорукою цілковитої покори, моральної протрації, стану повної індиферентності. Один раз покайся, один раз заграй з ними в карти – і ти вже їхній, і називатимуть вони тебе повією, як тільки відступишся від них, і ти, зашантажований, навіть перед своїми ніколи не відмиєшся і в чистій воді. «Раз тільки ступиш – і пропала воля», – навчала Леся Українка. У такий спосіб

намагалися більшовики перетворити нації в населення, в наряд рабів, що ім почасти вдавалося: ми це з болем спостерігаємо нині щодня перед референдумом 1 грудня на нашій славній Україні...

Можливо, подібний розрахунок мали партократи і щодо мене. Здолати ж мене ім не вдалося: кожен історичний роман, написаний у ті тяжкі часи, я видаю нині, не міняючи жодного слова. Чому ж вони тоді дали мені спокій?

Бо ослаб кулак і стиснутися знов, немов у тієї руки, що розпухла від лопати, не зміг і вже не зможе: ворущаться пальці, мучаться в конвульсіях – подібно нині мучиться Горбачов, намагаючись з'єднати навіки роз'єднане.

Проте я забіг далеко вперед: до цієї теми ще треба дійти. Хай вибачить мені читач за хаотичність викладу.

5

Київ, 2 грудня 1991 року, 12.00.

Учора зранку у Львові я взяв участь у референдумі, проголосувавши за Акт Незалежності України і – без жодної надії на позитивний результат – за кандидата у президенти Ігоря Юхновського. До самого обіду, поки не зателефонували Романи (Кудлик і Безпалків) й Ніна Бічуя (бо ж 1 грудня – день святого Романа), я ходив з кута в кут у відчайній тривозі, немов той батько, що загубив у натовпі дитину.

Незважаючи на те, що сам передбачив позитивний результат референдуму до 80 відсотків, я раптом збоявся: наш народ такий різнорідний, духовно знищений, неорганізований, збайдужілий і стомлений, що може сьогодні підписати смертний вирок своїй свободі, і тоді ми вже ніколи її не здобудемо, і ніхто ніколи нам не допоможе, не поспівчуває, світ облишить нас у спокої, як на унікальну націю, яка добровільно вибрала для себе ярмо.

Потім до вечора ми вчотирьох сиділи в майстерні Романа Безпалкова і за чаркою тяжко посперечалися з приводу інтерв'ю Ігоря Калинця, опублікованого в

журналі «Україна», де він повторив за Іваном Франком: «Не люблю українського народу, бо за що мав би його любити?»

Кожен з нас у душі хоч раз за життя долав подібні сумніви, та сказати про це вголос досі ніхто не зважувався, і ось під впливом згаданого інтерв'ю, яке нехай залишиться на сумлінні автора, Ніна Бічуя, серце нашої компанії, раптом викричала свій накопільний біль словами Калинця й залишила товариство, а я поїхав до Києва, такий пригноблений і збезнадіяний, як рідко коли в житті.

Дорога Ніно, я визнаю право на сумніви, бо й сам цим грішу, але сумніваймося передовсім у собі, а не у своєму народові. Не бавмося у пророків, не робімо із себе Кассандр, бо нація за нас дужча. «Народ мій був, народ мій завжди буде, ніхто не перекреслить мій народ!»

2 грудня рівно о 12 годині із радіоприймачів прогрімів над Україною могутній хорал «Ще не вмерла»: понад 90 відсотків виборців нашої молоді держави проголосували за свою незалежність – такої згуртованості українського народу ще не знала історія! Про самостійну Україну вмить заговорив увесь світ: Польща, Угорщина, Швеція, Канада заявили про свою готовність визнати її.

Заціпеніли жовна в російського демократа Бориса Єльцина, який ніяк не може собі уявити Росії без України, зблідла кривава пляма на лисині Михайла Горбачова: сьогодні він фактично пішов у відставку – до нового 1992 року посада президента СРСР відійде вже в історію, і, можливо, нині він проклинає той день, коли задумав винести у сферу політики ідею «соціалізму з людським обличчям», не розуміючи того, що в соціалізмі обличчя закрите червоним катівським каптуром.

Як сказано в Біблії: «Станеш останнім ласим шматком, яким завойовник подавиться». Російська імперія вдавилася Україною ще за Петра; ласий шматок не допомогла стравити навіть більшовицька отрута.

Треба сьогодні подякувати мудрому політикові і вченому, народному депутатові України Ігореві Юхновському, який зважився винести на Верховній Раді 24 серпня 1991 року ідею референдуму, і перепросити за ті докори, які сипалися протягом трьох місяців на його голову з уст ультрапатріотів з приводу цієї пропозиції: як добрий шахіст, він передбачив розвиток політичної гри на кілька ходів уперед.

Першим Президентом України став Леонід Кравчук. Парламентська опозиція – Народна Рада – вирішила підтримувати його доти, доки він виконуватиме волю українського народу, який його обрав.

О політичні парадокси! Хіба міг був хтось коли-небудь хоча б подумати, що рафінований комуністичний партократ стане українським Вашингтоном?! Чи це новітнє мазепинство, а чи підступність? Побачимо, повної віри до Кравчука нема. Та я знаю одне: на троні небезпечно зраджувати, президентський престол при одному лише порухові Президента до зради вмить переміниться для нього на електричний стілець.

А тепер усім за роботу. Геть мітинги і страйки, геть крикунів і політичних невігласів. Віднині кожна мить має бути використана для будівництва незалежної України.

Що маємо робити? О, багато людей, які звикли до протестів і мітингової ейфорії, ставлять нині таке питання. То я, щоб відповісти на нього, розкажу просвітянську притчу.

У львівській «Просвіті», яку я поки що очолюю, крім офіційних працівників і Ради, є багато ентузіастів, здебільшого пенсіонерів, які невтомно працюють для нашого Товариства. Є така пані Софія Смішко, вчителька-пенсіонерка з Яворова, яка розповсюджує у своєму районі просвітянські газети і книжки. Вона щотижня приходить на Друкарську, навантажує себе ними, аж згинається, і іде у свій Яворів. Якось я сказав їй: «Пані Смішко, пожалійте себе, ви ж уже немолода». А вона мені відказує: «Пане Іваничук, я дуже хочу мати свою державу, роблю для неї що можу, навіть якщо це важко, і прошу мені в цьому не заважати». Хіба потрібно коментувати її слова?

Незалежність – це найнормальніший стан народу. Незалежність – найпростіша і найприродніша політична й моральна категорія. Але дається вона важко і дуже дорого коштує. Хто-хто, а українці знають її ціну. Тож благослови, душе моя, Господа за те, що дожив я до нинішньої святої миті. Я безнастанно благаю в Бога для себе довгих років життя, щоб протягом них міг віддати усі свої сили для України – до останньої краплі.

...А було це ще до моєї розмови з панею Філясовою.

Не можу з упевненістю сказати, що мій брат уже тоді належав до ОУН, – можливо, й ні, бо ж йому ще не виповнилося й сімнадцяти, але хлопці старших класів часто збиралися на нашій коломийській квартирі, звідки робили виправи на Воскресінецьку гору, де мали криівку із зброєю – німецькими та мадярськими карабінами, патронами і фанатами: це добро полишили в окопах угорські вояки, які навесні 1944 року відступали через наші села за карпатські перевали.

Душею хлоп'ячої боївки був воскресінецький парубок Ярослав Миколайчук, який нічого не боявся і саме цим завоював серед нас лідерство (мене хлопці деколи брали з собою, але зброї в руки не давали); він прибивав цвяхом до дерева картонне кружальце і вчив неповнолітніх боївкарів стріляти. Я так і не міг зрозуміти, чому він не боїться, коли внизу над Пругом снували радянські військові патрулі, – дізнався про це, коли вже було пізно...

Євген ніби щось непевне передчував – поспіхом втік з Коломиї до Трача, де його мобілізували в УПА, а по мене та й інших хлопців одного ранку, коли я вже зібрався до школи, приїхали енкаведисти, кинули в машину й повезли до тюрми.

Тюрма на мене чекала все мое життя, та, видно, в Божих книгах не значилася мені така покара. Я щасливо уникнув арештантського харчу, якщо не рахувати тих п'яти тижнів, які провів у коломийській камері попереднього ув'язнення, – вчився тоді всього лишень у восьмому класі. Мене швидко випустили, не дуже допитували, навіть не били – був я дрібний і не надто дужий, до того ж, не мене мали взяти, а Євгена – про нього мене й випитували. А втім, якби до цього випадкового арешту долучилася справа моєї «повісті», яку забрав під час обшуку капітан Шкрупила, – вчився б я у зовсім інших університетах.

...Брязнув замок, конвойний штовхнув мене в спину, і я опинився в темряві, з якої проступали зарослі обличчя і десятки світелок великих очей; ті світелка збільшувалися, наближалися, немов блудні вогні, я відступав до залізних дверей і врешті телецнувся на задок, приголомшений могутнім реготом цієї чорної мужви, яка обступила мене півколом, нахилилася, приглядалася, ніби до якогось чудернацького звіряти; я аж потім зрозумів, що цей регіт був не лише виявом здивування, що таку дитину можна вкинути до тюрми, а й обуренням, протестом проти енкаведистських садистів... Сміх раптом стих, до мене підійшов бородатий арештант, узяв за руку й повів до свого лігва – простеленого на цементній долівці кожуха.

Був це Петро Волошенюк з Воскресінець. Він опікувався мною, а я – ним. Його щодругу ніч виводили на допит і вранці вкидали до камери скатованого, проте з гордою усмішкою на устах – бо витримав, і я поїв його з горнятка молоком, яке отримував у передачах від мами.

Волошенюк довго лежав на долівці незворушно, і я не раз прислухався, чи ще живе: він був увесь синій, запухлий, з повибиваними зубами, тільки очима водив по стелі, а деколи ті очі зупинялися на мені, і я бачив у них сльозу; потім звідкілясь, нібито з-за стін проникаючи, наповнювала камеру чиста мелодія дивної пісні, яка й донині є для мене найдорожчою, – «Ой пуцу я кониченька в сад», і така вона була святопечальна, що я плакав, припавши головою до коліна скатованого, а Волошенюк співав безупинно, вкладаючи у пісню весь свій біль, і одужував від неї бодай настільки, щоб мати силу на другу ніч знову йти на допит.

Так минали тижні. Я запізнався з усіма арештантами, а тіснилось їх у камері понад сорок. Кого тут тільки не було, я навіть заримував: доктори, професори, фельдшери, фольксдойчери, меценаси і свинопаси, шевці, кравці та всякий інший люд... Сидів тут теж забутий нині композитор Василь Якуб'як, учитель коломийської музичної школи, – він ходив камерою і, склавши губи в дудочку, насвистував якусь мелодію, часто зриваючись на слова: «А Говерла спить, а Говерла спить...», і ось недавно я почув цю дивовижну пісню у виконанні Михайла Сливоцького – то й згадав, де вона народилася...

А Волошенюк співав свого «Кониченька», поки не помер від побоїв. Перед смертю сказав мені таке: «Я не виказав ані єдиного бункера, не виказав, щоб ти знав і сказав, як буде хтось питати. А видав мене воскресінецький сексот Ярослав Миколайчук».

Потім, вийшовши з тюрми, я зустрівся з Миколайчуком на вулиці. Він намагався дати мені закурити, а я стояв закаменілий перед ним і пильно вивчав уперше бачений образ зрадника; сексот не міг витримати мого погляду й опустив очі, щось гугнявив про Євгена, який, мовляв, сидить, але його можуть випустити, якщо цього він, Миколайчук, захоче, – треба тільки записатися в «стрєбки», а зі «стрєбків» можна знову втекти в УПА; я відчув, як зрадлива надія на мить присмокталася мені до мозку, та я її тут же відігнав, як гидливу гнойову муху, що лізе до очей; я хотів схопити зрадника за горло, та не мав відваги навіть плюнути йому в обличчя і пішов геть, вражений цинізмом виродка, яких потім бачив немало, та всі їхні обличчя зливалися чомусь із Миколайчуковим.

Кажуть, що не так давно, в якусь неділю, він з'явився у своєму селі, навіть до церкви зайшов, до людей підступав, а народ мовчки розступався перед ним, немов перед прокаженим, і так він ні з ким і не заговорив.

Є у Василя Портяка прекрасна новела «Непрошений» – може, він писав її із цього сексота? А втім, таких було багато...

А далі – промайнуло три роки мого самозабутнього навчання в середній школі. Натхненний провидністю пані Філясової, переконаний, що тільки в поезії можна зберегти себе серед цього збезчещеного світу... (о, як я тяжко помилявся: саме в поезії, в художній літературі зганьбили себе люди найстрашніше; я з глибоким болем нині задумуюся, які твори з мільйонів книг, написаних за час більшовицької окупації, потрібні будуть самостійній Україні, які зможуть бути перевидані без повторного редагування; а може, хай усі перевидуються як документ нашої ганьби?)... я не вилазив з книжок, став книжковою міллю, та встиг зазнати пекучого болю нерозділеного кохання, не пропускав жодної забави у музичній школі, і вважали мене дівчата найкращим майстром вальсу – таким я залишився і донині: великим життєлюбом, який геніально вмів організувати для себе час. У цьому весь мій талант.

Так чому ж я, такий життєлюб, натруджую сьогодні мозок, щоб згадати щось світле, бурхливо-веселе, святкове, урочисте із днів своєї шкільної юності, і нічого подібного відтворити у своїй пам'яті не можу: перед очима пересуваються самі лише картини дикого людського горя.

...Із села вздовж Зрубу тягнеться санна валка з людьми, клунками, дітьми і по одному енкаведистові на санях з автоматом напереваги – то вивозять з Трача в Сибір чотирнадцять родин. Моторошний лемент і зойк злітає в піднебесся, а я стою у своїй маленькій кімнатці перед відчиненим вікном, що виходить у сад, готовий утікати, як тільки ординці увірвуться на наше подвір'я; батько нервово ходить з кімнати до кімнати й у розпачі розводить руками: «Я ж казав тобі – сиди в Коломиї і додому не приходь»; сестри, слава Богу, дома немає, вона вчителює в Ганеві, може, про неї забудуть; тільки мама не втрачає рівноваги, бо на неї лягає відповідальність за сім'ю: а на кого ж, коли чоловіки розгубилися і стали безпорадні, мов діти; мати виймає з куфра одягу, зносить зі стриху мішки із сухарями; а лемент тим часом віддаляється і нишкне, тихо й німотно стає у спустошеному селі, змовкли раптом собаки, і в'яне, мліє й опускається на долівку моя мама, і я не так чую, як бачу на її устах шепіт: «Пішли... О Боже!..»

...Попри коломийську ратушу вниз до цвинтаря щодня, щодругий день просувається похоронна процесія з домовинами; скорботні люди не плачуть і не голосять – похорони дозволені, та промовляти, навіть плачем, заборонено: то ховають коломийських інтелігентів-заручників під час перших післявоєнних виборів до Верховної Ради СРСР. Їм у тюрмі прищепили тифозну вакцину і після виборів випустили додому вмирати.

Чому брали заручників – не розумію й досі: що мали з ними зробити, якщо б люди не проголосували? Та щасливий і радісний народ проголосував на 99,98 відсотка – одностайно, з ентузіазмом, з високими трудовими показниками, згуртований, як ніколи, довкола партії – за блок комуністів і безпартійних. Проголосував, а домовини заручників гойдаються над похоронною процесією, і лежать у них інженер Корнило Сербинський – батько мого шкільного товариша Юрка, славного баса в хорі учителя музики Рубінгера – від його голосу на «Буде ім'я Господне» дзвеніла церковна баня; учитель історії Степан Маланюк, приятель мого батька, артист Коломийського театру Василь Ткачук, лікар Михайло Руденський, артист Богдан Вонсаль, учитель Іван Лобода... Живими залишилися професор Олексій Ковбуз, славний актор Василь Симчич, письменник Іван Білинкевич: за порадою Ковбуза, який ні в чому більшовикам не довіряв, вони виссали із тіла вакцину, яка була заражена здоровими тифозними мікробами.

А ще... Перед вікном моєї коломийської квартири стоїть спухлий від голоду молдаванин, він показує на мигах, що серце в нього вже майже не б'ється, що в голові йому крутиться від виснаження і він ось-ось упаде, – я повинен дати йому хліба. Я відрізую тоненьку скибку від боханця, яким маю прожити цілий тиждень; молдаванин відходить, плачучи з утіхи, а на другий день о тій самій порі знову стоїть перед моїм вікном, виконуючи ту саму пантоміму. І так щодня!

Я вже не маю хліба, а молдаванин стовбеніє, бо іншого порятунку, аніж те вікно, біля якого сидить за книжками старанний учень, він не знає; він стоятиме тут доти, доки мій батько принесе мені нову хлібину на наступний тиждень, і я дам, дам... Приходить нарешті батько, він тужно дивиться на мое схудле обличчя й не знає, що я з'їдаю тільки дві третіх виділеної пайки; батько відходить, а молдаванин уже тут, він ледве тримається на ногах, я квапно відрізую скибку, даю йому й дивуюся, що він пожадливо не пхає її до рота; молдаванин виходить за хвіртку і падає у рів мертвий, міцно тримаючи скибку хліба в руці...

Що це за диявольщина приходила на нашу землю? З яких космічних світів заслано зграю бандитів, яка, набувши вигляду землян, винищила по всьому світу

мільйони людей – і раптом зникла? Хто це був, що призвів народи до людоїдства, що витренував професійних убивць, які могли весь свій восьмигодинний робочий день стріляти людям в потилиці, які загнали за колючі дроти мільйони мирних громадян? Чи зможе відповісти коли-небудь на це наука?

А ще... Та ні, досить, бо ж була в мене й радість, яку ні з чим не зрівняєш, яка стоїть вище голоду й смерті, – це божественний чар поезії, задля якої, щоб тільки відчувати її і збагнути, варто жити і ризикувати життям, бо нічого на світі кращого нема, як поетична музика:

А була ти як буря і грім,

А була ти як ніч на Купала!

Безгоміння і сон, безгоміння і сум,

Там десь зірка упала...

А за цією музикою – обличчя трацьких красунь, і кожну я опоетизую, кожній гімн складу – тим дівчатам, що співали в хорі мого батька на стрілецькій могилі 1941 року...

Як би їх побачити ще раз у тому розкішному гроні в підніжжі могили!

І я таки побачив – рівно через п'ятдесят літ, 1 листопада 1991 року: у Трачі висипали на місці колишньої, зруйнованої, нову могилу, і мої земляки запросили мене на її освячення, зробивши при цьому для мене милу несподіванку.

На стенді біля могили на побільшеній фотографії стоять мої дівчата, одна за іншу краща, а серед них мій батько-диригент, такий вродливий, такий рідний, молодий! І я вгадую, ні, не вгадую – впізнаю і називаю по імені кожну красуню, врешті зупиняюся на найвродливішому обличчі й вигукую: «Анна Яремійчук, перша дівчина в селі! О, де моя молодість?»

Хтось м'яко взяв мене під руку, я озирнувся. На мене дивилася тиха, чистенька бабуся, і щось було в її обличчі зухвало-дівоче, щось невловимо гарне, та сором'язливо ховалося воно у зморшках.

«То я, Анна Яремійчук, Романе...»

Не треба, не хочу про старість... Ми з тобою, Анно, ще молоді-молоді, поки не соромимося свого віку.

Там десь зірка упала, мов згадка,

Засміялося серце у тузі...

Знову плачуть сичі.

Гей, світлій і ридай,

Осінь ходить по лузі...

Я закінчив середню школу зі срібною медаллю й залишив назавжди Коломию і Трач. Покинув без болю – стомився. Й пішов у світ райські сади садити...

Рвонули баскі коні, вітер студить на обличчі останню сльозу, і залишаються позаду мій рідний гай, в якому кожне дерево має людське обличчя, і Пиконів з бабою Лісною і з божевільною красунею Оксаною, і трясовина з підземним храмом... Прощайте, дитинство і моє наївне поганство! Все залишаю і йду здобувати великий світ і себе, великого, у тому світі.

Гей, та чи знав я тоді, яким малим вернуся колись у Трач до батькової могили?!

6

Згадав я ось перший рік свого навчання у Львівському університеті на україністиці 1948/49 року. На 1-му українському зібралися з усіх усюд найрозмаїтіші молоді люди: жовтороті випускники середніх шкіл і бувалі фронтовики, які після війни закінчували навчання у вечірніх школах, мешканці Галичини, Волині і східних областей України; затруєні комуністичною ідеологією діти партократів і ярі місцеві націоналісти; адепти чистої науки, кар'єристи і пристосуванці.

Університет, який за своїм покликанням мав би бути храмом науки, фортецею розуму, національною школою, нагадував у цей час швидше солдафонську

казарму, в якій захопили владу єфрейтори, а генерали мовчки ждуть своєї відставки. Незважаючи на те, що працювали в університеті такі світлі уми як Михайло Возняк, Іларіон Свенціцький, Михайло Рудницький, Іван Ковалик, Тарас Франко, Юрій Мушак, Євген Лазаренко та інша висока професура, до керма пхалися озброєні єдиновірним лєнінським вченням неуки і проїдисвіти типу погромника Череповського – секретаря комітету комсомолу, малограмотного Воробйова – тодішнього декана філфаку, Лізенбойма – декана геологічного факультету, якого пересмикувало на звук української мови, всіх, зрештою, не почислиш, а очолював цей сонм кар'єристів ректор Білякевич, який титулував себе професором, не маючи, здається, навіть звання кандидата наук. Ці горєвчені методично розколювали університетські наукові сили на два ворожі табори, один з яких залишався у програші і, будучи, власне, мозком найвищого навчального закладу в Галичині, розсмоктувався, розбігався або ж, відмовляючись від своїх принципів, пристосовувався, а його місце займала дипломована чернь, яка послідовно перетворювала храм у стійло.

Метода витравлювання справжніх наукових сил у професорсько-викладацькому стані прямо накладалася на студентство: у групах брали верх вискочки і парвеню; вони, запевнивши собі офіційну підтримку комітету комсомолу, буквально зацьковували тих студентів, які прагнули знань і, уникаючи показушної громадської роботи, гїбіли в бібліотеках. їх звинувачували в безідейності, в індивідуалізмі, в провину ставили їм навіть їхні знання, які, мовляв, відірвані від соціалістичної дійсності, приносять народові тільки шкоду; юних подвижників науки ганьбили на комсомольських зборах і врешті-решт жорстоко з ними розправлялися. Після вбивства Ярослава Галана сотні студентів Львівського університету були виключені, заарештовані або ж духовно зламані привселюдним каяттям у гріхах неіснуючих.

Серед перших виключених з університету опинився і я, й завдячую тодішню свою трагедію, яка, зрештою, в силу сприятливих для мене обставин життєвою трагедією не стала, людині, котра свідомо зруйнувала у собі храм душі. Я довго вважав того підлого однокурсника найтяжчим своїм ворогом, проте нині, не прощаючи йому нічого ні на макове зерно, вбачаю в ньому жертву деморалізуючої більшовицької системи, яка засобами страху й обіцянок нищила в людині засади порядності, виховувала безжальність і кар'єризм, спотворювала сумління, висмоктувала до останньої краплини честь і випльовувала потім на смітник, ніби жуйку.

Моя університетська драма детально змальована, майже без вимислу, в автобіографічній повісті «Зупинись, подорожній!» («Спрага»), яку я написав 1965 року, а опублікував повністю аж 1991-го в книжці «Бо війна – війною». Мій ворог в ній має прізвищем «Панчишин», і я так й надалі називатиму його – не з милосердя чи незручності: має ж він, напевне, дітей і внуків, котрі не винні в гріхах батька й діда.

Я взагалі волів би цю тему обминути, не буду її й заакцентувувати (про те все мій читач, якщо дуже захоче, дізнається з повісті), та зовсім замовчати не можу – то частина мого, та й не тільки мого, життя. Не накликаю на грішників помсти – кличу до спокути.

Кажуть, «Панчишин» давно уже спокутував свій гріх і нині робить корисну для України справу. Знаю про це. Я й не мстив йому ніколи: він спокійно друкував свої статті в журналі «Жовтень», і я ні разу на засіданнях редколегії не сказав проти нього й слова. Можливо, він і не знає, що його підручник з української літератури для восьмого класу «пробивав» у сімдесятих роках в Міністерстві освіти УРСР через мого односельця професора Миколу Черпінського не хто інший, а я, забувши на мить про заподіяні мені кривди. Жалкую, що не вдалося цього зробити.

Та обходить мене одне: чому «Панчишин» не набереться цивільної відваги – не виступить у пресі, не скине із себе тягаря таємниці, яка вже давно таємницею не є, чому прикриває свої колишні гріхи нинішньою корисною діяльністю достоту так, як колись підлістю прикривав перед радянськими хлібодавцями свою участь в українському підпіллі? Чому не шукає Храму для покаяння?

...Я наближався до університету, мов до святині. Змучений жорстоким дитинством і юністю, я вірив, що в Храмі Науки, впевнено долаючи сходинку за сходинкою, досягну тієї вершини, яка відповідатиме моїм здібностям, повністю розкрию власні можливості і, ставши жерцем науки й поезії, віддам усі сили згвалтованому народові.

З фасаду величної будівлі дивилися, вітаючи мене, знамениті скульптури Регеля і підбадьорливо посміхався мармуровий юнак з розгорнутою книгою в руці. Із затамованим подихом я відчинив важку університетську браму, піднявся у вестибуль і – раптом отетерів, і надії враз померкли: біля дверей аулі, з обох боків, стояли два ідоли, іменами яких більшовицькі опричники проводили масові арешти, вивозили людей у Сибір, виморювали голодом селян; стояли вони у

Храм і нагадували «всяк сюди входящому» і мені, юному мрійникові, теж, що спасіння від них на цій землі нема ніде, що альма-матер, колись недоторканна, може бути споганена ними, як і вся Україна... Та був я – і таким залишився донині – телячим оптимістом, я відвернувся від ідолів, і заспокоїв мене скульптурний портрет Франка між колонами вестибуля – я подався широким коридором у бік кафедри української літератури, вглядаючись в обличчя зустрічних поважних мужів, і в кожному з них вбачав майбутнього вчителя, і для кожного мав наготові свою незаплямовану душу.

Хтось швидко йшов позаду мене, і той «хтось» кликнув мене на ймення. Я оглянувся і невимовно зрадів, побачивши перед собою Дмитра Павличка, з яким ми після пожежі Коломийської гімназії розійшлися на цілих чотири роки: я закінчував школу в Коломиї, він – у Яблунові.

Мені не вдалося закінчити університет разом з курсом, який я й донині називаю «перший український», і мені дуже жаль: у цій групі, за малими винятками, не було посередностей; я й нині віддаю належну оцінку навіть тим, які – збаламучені й залякані «Панчишиним» – виступили на ганебних зборах 13 грудня 1949 року проти мене, Сергія Пущика та Івана Денисюка, – всі були особистостями, і нині вони поважні вчені, професори, учителі. Хай ім Бог простить: одні, забамбулені більшовицькою демагогією, не знали, що роблять, і переконані були, що роблять чесно, інші боялися виключення з університету, і я теж їх розумію: виключених скоріше чи пізніше заарештовували, і мене не обминула б неволя, якби я вчасно не зголосився до служби в армії.

І невимовно тішуся, що Дмитро Павличко перейшов з нашої групи на відділ логіки і психології: я не знаю, як повівся б він на тому *consilium abendi*[1 - Рада про вигнання (лат.)] з його принципом, яким він, далекоглядніший і раціональніший, ніж інші, керується й донині: «так треба». Так треба для вищої мети (Для вищої мети всі засоби виправдані – Макіавеллі? Ліс рубають – тріски летять – Сталін? А може, «через терни до зірок»?). Павличко багато чого доброго зробив, керуючись цим принципом, але й тяжко не раз із ним спіткнувся. Я такого принципу не визнаю, мабуть, через те й не став нині політиком, а Дмитро ним став – і слава Богу!

Досить того, що Павличко не голосував тоді проти мене, і не виріс тоді між нами бар'єр, який з'явився потім, але вже з інших причин: за час нашої розлуки, коли я служив у армії, ім'я поета Павличка спалахнуло було невиданим дотоді феєрверком, і я, звісно, залишаючись приятелем, довго стояв у його тіні;

Павличко – я про це ще скажу – вирішив мою долю після повернення з армії, і я йому за це вельми вдячний, але клопіт у тому, що вдячність – теж певна залежність.

А тоді ми вчилися на першому курсі, всіх цих комплікацій ще не було, і я з пієтетом і розчуленням згадую той єдиний рік нашої найщирішої дружби, коли ніхто ні від кого не був залежний, ніхто ні від кого не був вищий – обидва вчилися по-справжньому, до самозабуття, обидва співали в одному хорі, брали участь в одному драмгуртку (він грав Назара, а я Гната); я мешкав тоді на вигідній квартирі у професора Миколи Колесси, і до мене із своїх гуртожитків приходили на кулешу з бриндзою Дмитро і збілований волиняк-фронтвик Іван Денисюк – нині популярний професор Львівського університету; обидва ми ходили на забави і закохувалися щоразу в іншу дівчину; ми брали з собою на танці скромного, встиддивого і гірше за нас одягнутого Івана Денисюка, де він – книжкова моль! – ховався за колонами у вестибулі й крадькома підчитував Евріпіда з хрестоматії античної літератури: ми обидва з Дмитром потаємно один від одного писали вірші – він на гуцульські, а я на біблійні теми...

Не знаю, кому із кафедральних світил звірявся Павличко зі своїми поезіями, а я, нічтоже сумняшеся, вислав поштою свої вірші й листа самому академікові Возняку, які він з властивою йому педантичністю переписав і копії передав, на мій встид, скептикові професору Рудницькому, а оригінал залишив у своєму архіві. Цей документ моєї юнацької наївності сплив нещодавно на світло денне – теж на мій сором – у дослідженні одного вознякознавця...

Минув перший рік нашого навчання в університеті – в бурхливих поривах, літературних дискусіях і шепотливих політичних розмовах, а мені ще додавалася завзята і безнадійна боротьба з кар'єристом «Панчишиним», котрий у своїй вірнопідданській пильності виявляв на зборах «контриків», які ходили у вишиваних сорочках, у дні релігійних свят приходили на лекції в кращій, ніж у будень, одежі, водили хороводи на гаївках біля церкви Юра, до сьомого поту витанцьовували на забавах у Першій школі, де грав джаз «Не журись» і збиралася лише місцева молодь; які вивчали самотужки англійську мову (для чого ім англійська мова, це не випадково!), які – а між ними першими були Сергій Пущик, Іван Денисюк і я – виходили за трибуну, викривали кар'єриста і привселюдно глузували з нього за його політичні бздури: «Панчишин» якось оголосив, що трамваї і міліцейські машини у Львові вифарбовані у націоналістичні кольори... І що гадаєте: не минуло багато часу як спочатку трамваї, а потім міліцейські машини стали із синьо-жовтих однотонними.

Перед вакаціями ми з Дмитром домовилися: підемо на тиждень-два в гори, як ходили колись Вагилевич і Головацький. Я – збирати матеріали для курсової роботи на тему «Фольклорна основа „Тіней забутих предків“», Дмитро – набиратися вражень для поеми про Довбуша.

На Петра і Павла ми гостювали на празнику в Космачі у нашого приятеля Лук'яна Вардзарука, а на другий день із космацьких Завуял вирушили удвох з рюкзаками бездоріжжям прямо на двогорбу, немов верблюду, Білу Кобилу, за якою десь там розкинулось по гірському безмежжі безмежне село Жаб'є – заповідник гуцульського фольклору.

Тоді Жаб'є ще було Жаб'єм, а не Верховиною, Іспас ще не називався Долішнім, а Княздвір – Верхнім: більшовицький терор ще не встиг дістатися до найглибших пластів нашої історії – топоніміки, бо на їх сторожі стояли рештки УПА. По схронах ще переховувалися партизани: саме в цей час, прочісуючи ліси, винищувала їх «Червона рубаха» – каральні енкаведистські загони.

І як тільки нас батьки пустили в таку дорогу – останніх своїх синів?! Дмитрового старшого брата розстріляли німці як заручника на коломийському єврейському кладовищі, мого брата спіймали в лісі й засадили на п'ятнадцять літ каторги у Воркуту, а ми пішли стежками, де з-за кожного куща чекала на нас смерть – від більшовиків, а чи від своїх, – збирати фольклор! Наші батьки аж потім спам'яталися, коли ми щасливо повернулися, і негайно відправили нас до Львова.

На вершині Білої Кобили ми читали вперше один одному свої вірші. У Дмитровому уривку з поеми «Довбуш», незважаючи на збиту тему, я вловив свіжі інтонації, вправну ритміку і позаздрив – в мене виходило кострубатіше, хоч Дмитро похвалив мої вірші. Я сказав: «Ти будеш поетом, Дмитре, – і додав: – Я намагаюся писати прозу, але вона в мене надто черемшинівська». – «Пиши новели, Романе, – ніби зрадив Дмитро, що може сказати мені щире слово, – нема нічого кращого, як короткі психологічні новели». (Коли я повернувся з армії і прочитав йому свій «Бузьків вогонь», який потім приніс мені перший успіх, він вигукнув утішно: «А що я казав тобі ще на Білій Кобилі!»)

То було наше свято щирості й зізнання в найпотаємнішому. Ми вперше відчули себе творцями – не в рівень нинішнім рангам, а набагато вищими – і, втішаючись виявленим у своїх душах здібностям, підкорювали собі тоді і шум потоків та гаджуг, і глибини диких ізворів, застиглу бурю гір, і жаб'євську улоговину, з якої

починається найбільше в світі село, і хатки, що приліпилися до кичер, мов ластів'ячі гнізда. Все тоді було наше, і ми були всесильні, мов боги.

До центру Жаб'я, над Черемош, прибились аж на третій день. Ми мали у своїх кишнях по п'ятдесят карбованців, тих прастарих грошей із своїх стипендій, і завернули їх додому: з нас не брали гуцули плати ні за їжу, ні за ночівлю, от хіба що старий та німецький газда попросив дужих хлопців нарізати й наколоти дров. Нам співали пісні молодиці, діди розказували легенди, ми все те записували і йшли нетрями далі, поки в самому Жаб'ї нас не затримали енкаведистські патрулі й замкнули на півдня у підвалі сільради. Вони кудись там дзвонили, з'ясовували, хто ми, а потім наказали швидко «змотуватись» із прикордонної зони.

Саме сплавляли дараби по Черемошу. Ми з Дмитром зайшли по пояс у воду, вчепились за останній пліт і так добрались до Криворівні, а звідти через Франкову гору подались у бік Брустор.

Тут на нас чекала смерть. Не встигли ми видряпатись на пологий хребет, як з маленької хмарки, що вмить набухла, як це часто буває в горах, впала злива, а потім вдарив град величиною у волоський горіх; полонина враз укрилася льодяною жорствою, ми йшли, застрягаючи у ній по кістки, промокли до нитки, а довкола – жодної хати! Йти ставало дедалі тяжче, ми вже падали з ніг, а град з дощем не вгавав, довкруг стало темно, ми вже йшли навмання і просто-таки наткнулися на пастушу колибу, замкнену на колодку, тільки дверці на стриху були відхилені. Я видряпався Дмитрові на плечі, щоб залізти наверх, а потім подати йому руку, і схопився рукою за щось холодне, залізне.

Був це автомат ППШ, затиснутий між чобітьми, я ще встиг побачити заросле чоловіче обличчя на сіні, чоловік мав заплющені очі, він міцно спав, – і я зрозумів: криівка!

Я знав, що за викриття криівки – смерть. Притьмом зіскочив униз, схопив Дмитра за руку, і ми помчались навмання, наслухаючи пострілів. Бігли, поки не звалились з утоми у якомусь яру.

Того ж літа приблизно в такій ситуації загинув наш однокласник з Космача Василь Середжук...

Так хотів Бог: ми мали жити. Може, тому сьогодні вельми тяжкою працею відплачуємося за життя.

А подорож у гори... Нас з Дмитром багато чого нині еднає, але та подорож, коли ми вирушали на пошуки Храму своїх душ, не мала ні крихти ганджу, і залишилась вона в нас найкращою згадкою під час гутірок, чистим моментом побратимства, на сторожі якого стояли тоді поезія і смерть.

Тепер – про *consilium abendi*.

«Ми разом не будемо закінчувати університету», – сказав якимось відверто-погрозливо «Панчишин».

Я відчував уже своє приречення. 24 жовтня 1949 року був убитий Ярослав Галан, почалися масові репресії студентів. Та відступати я вже не мав куди – хіба зламатись перед «Панчишиним».

Убивство Галана буквально всіх спаралізувало: хто, за що і з якою метою його вбив? Був комуністом – та чи ж він один? Можна було дивуватися, як здужав він залишитись вірним комуністичним ідеям після того, як його молоду дружину Анничку в 1937 році розстріляли в Києві більшовики, – але й за фанатизм ніхто нікого ще не карав смертю. Писав ганебні памфлети проти папи римського – ну й що: памфлети писали тоді всі, кому не ліньки, скільки більшовицьких памфлетистів довелося б знищити?

А що Галан був незалежний і не ходив на пальчиках перед комуністичними бонзами, що своєю участю в Нюрнберзькому процесі здобув певний авторитет хоча б у Львові, що воював з руйнівниками української культури і захищав не тільки газові ліхтарі, а й картини і книги, які тоді стосами спалювали на внутрішніх подвір'ях музеїв і бібліотек, що Галана не приймали в партію і майже не друкували його творів, а п'ес не ставили – про це знали всі.

Знали окремі люди, наближені до Галана, що напередодні вбивства йому наказали здати в НКВД револьвер і кудись поділася його улюблена вівчарка... А почерк, почерк убивства: чи не так само був убитий Троцький – сокирою по голові? А недавно в пресі з'явилося свідчення про те, що убивця Галана Стахур, коли його вели на страту, закричав: «Я не вбивав, не вбивав Галана!» А ще є версії, що Стахура зовсім і не розстрілювали...

Історія колись скаже своє слово, та я, залишаючи для себе право на помилку, переконаний, що вбивство Галана було продуманою акцією Сталіна – Берії, в результаті якої НКВД і партія, позбувшись невігідної для них політичної фігури, отримали можливість розпочати в Галичині нову хвилю репресій. Це був маленький «львівський рейхстаг». А пам'ятники Таланові поставили більшовики не за його літературні заслуги, ті пам'ятники – то знаки боротьби з українською національною ідеологією, і тому їх треба знімати. Я каюсь, що колись, проїнятий певною повагою до культурницької діяльності й освіченості Галана, взяв участь у його глорифікації, забувши на мить, що він став уособленням запеклої боротьби з українською незалежністю.

Після похорону Галана в університеті запало тривожне й гнітюче затишшя: голосні суперечки у нашій групі припинилися, зате студенти чітко розділилися на два табори, більший з яких помимо своєї волі очолив я при підтримці двох студентів-фронтників – Івана Денисюка та Сергія Пушика, а менший – «Панчишин» при підтримці Миколи Грицюти та Володимира Здоровеги.

Тоді-то я й почув ті погрозливі слова від «Панчишина».

Я чекав грому. Та не було поки що чутно навіть передгрозового рокоту, і я, як ніколи дотоді, гарячково працював у бібліотеках, намагаючись у такий спосіб втекти від дійсності.

Мені це не вдалося: 13 грудня 1949 року вдарив грім у саму мою маківку.

Тож треба: того ж дня на перерві знайшла мене лаборантка з іноземної кафедри й повідомила, що після третьої пари чекає на мене в такій-то аудиторії професор Михайло Рудницький.

Рудницький?! Сам Рудницький чекає на мене? Хто ж я такий, що на мене чекає сам професор Рудницький?

З останньої півпари я вийшов з аудиторії і побіг на четвертий поверх. Професор Рудницький тряс борідкою, придивляючись до мене то скептичним, то поважно-прискіпливим поглядом, попросив сісти і поклав переді мною стосик листків, на яких були списані чужою рукою мої поезії, які я вислав колись поштою академікові Возняку.

«Ви їх писали?» – спитав.

«Так», – відказав я, мов на допиті.

«І ви вважаєте, що це поезія?»

«Не знаю, але...»

«То я мушу вам сказати, що їх ніхто не надрукує. Чи, може, ви розраховували на інше? Ви читали Бодлера, Верлена або Валері? Не читали. А сонети Шекспіра? Та звідки, коли не знаєте англійської мови. Про переклади не згадуйте, Шекспіра ще ніхто добре не переклав».

Професор передихнув, я весь напружився, мов підсудний під час оголошення вироку, і мовчав.

«У ваших поезіях, – продовжував Рудницький, – багато почуття і деяка технічна вправність. А життя не знаєте. І тому вдаєтеся до міфології й містики».

«Але ж Леся Українка...»

«Ого, не зовсім скромна аналогія!.. А ви вважаєте, Лесю Українку всі розуміють? Ви перший не розумієте. Бо ж то треба знати те, що вона знала. Ви хоч трохи знайомі з мистецтвом? Не кажіть, бо – ні. Прийдіть колись оглянути мою колекцію, і я б'юся об заклад, що найцінніші картини ви оціните як найгірші. Ви зараз пошлетесь на Стефаника. А на Стефаникових творах більшість розуміється так, як ваша мама на шампанському... Але не занепадайте духом. Те саме, що зараз вам, я говорив не одному нині відомому поетові. Тепер вони гадають, що втерли мені носа, і до смерті самі собі не зізнаються, що на поезії розуміються приблизно так, як я на китайських стравах. Отже, кажу, що з вас може вийти поет. Вибирайте собі добрих учителів, багато читайте, а насамперед вивчайте мови. Ніхто нині не хоче вивчати мов! Колись один професор знав їх десять, а нині десять професорів – одну. Це ж національна трагедія... Ну, йдіть, можливо, з вас колись будуть люди».

(Через багато років після цієї розмови професор Рудницький аналізував – сам на сам зі мною – мою першу повість «На краю ночі». Він розбив її доценту.

Збентежений, я запитав, чи йому сподобалася бодай одна сторінка. «Мені сподобалися всі 256 сторінок, – відказав професор. – Бо якби ні, то я не прочитав би всієї книжки». Отакий був наш професор!)

А тоді я вибіг з аудиторії – п'яний. Зі мною розмовляв професор Рудницький, учений-поліглот Рудницький, і не розчавив, а підбадьорив!

З п'яної ейфорії вивів мене голос Денисюка – він шукав мене:

«Йди в залу Коперника... Там курсові збори, на тебе чекають».

Він був блідий мов крейда.

Весь у тривозі й поганих передчуттях я зайшов до зали Коперника: там сиділа вся кафедральна професура, весь комітет комсомолу і – наш курс. За кафедру вийшов «Панчишин» і без вступу посипав звинувачення на мою адресу.

Я не вірив своїм вухам... Іваничук поширював релігійну пропаганду, а на Великдень приходив на лекції у святковій одежі. Зривав політінформації. Агітував проти вступу в комсомол. Індивідуаліст, позбавлений чуття колективізму – чи бачив хто, щоб він танцював з нашими дівчатами? (Я був тоді закоханий в Данусю Хому і танцював тільки з нею.) Потайки вивчає англійську мову – для чого? Розколов курс. І так далі...

Тупо дивився я в обличчя викладачів, сподіваючись побачити хоча б на одному тінь обурення, протесту, адже я був у них круглим відмінником. Нічого не побачив: обличчя були затягнуті масками страху, тільки академік Возняк, який мав тік, заперечливо похитував головою, і це мене трохи підбадьорювало.

«Панчишин» запропонував виключити мене з університету за антирадянську поведінку; мені тієї миті здалося, що я вже дуже старий і професор Рудницький розмовляв зі мною десятки років тому.

Я підвівся і все, в чому звинувачував мене «Панчишин», заперечив. Аргументи мої були до смішного ґрунтовні: я атеїст (мав, на жаль, тоді такі переконання) і маю тільки один костюм. Не пропустив жодної політінформації тільки тому, що цікавився політикою. Обіцяю танцювати з усіма дівчатами по черзі. Англійську

мову вивчаю для того, щоб її знати. Курс розколов «Панчишин», який у кожному галичанинові вбачає ворога радянської влади...

Я побачив на обличчях присутніх глузливі посмішки, я вигравав бій, і якби під кінець свого виступу не кинув самим дияволом підказаної фрази: «Який гріх, який злочин ти покриваєш своєю мерзенною поведінкою, „Панчишин“?», може б, усе щасливо обійшлося, та після моєї репліки схопився з місця наш курсовий куратор викладач Федір Неборячок і, обізвавши мене скритим ворогом народу, поставив пропозицію «Панчишина» на голосування. Проте курс своєю більшістю проголосував проти мого виключення. Тоді Неборячок і «Панчишин» почали викликати на середину аудиторії кожного, хто голосував «проти», й запитували, чи хоче він учитися в університеті. Після такої обробки всі, крім трьох, проголосували «за». Залишилися зі мною Іван Денисюк, Сергій Пущик і Ганнуся Сива. Їх теж виключили. Тільки Івана Денисюка як інваліда війни потім поновили.

Всі розійшлися, а я сидів і не хотів нікуди йти: не мав бажання більше жити, всі мої мрії в один момент згасли. Не вийшов з аудиторії теж і академік Возняк. Він сидів за столом біля кафедри і далі заперечливо похитував головою, ніби осуджував ганебне судилище, якого ще не бачила досі альма-матер... Віднині вона бачитиме ще не таке: будуть тут виключати десятки студентів, будуть тут і арештовувати, буде тут потім каятися сам професор Рудницький, а доцент Василь Лесик, який напам'ять вивчив курс лекцій з «Вступу до літературознавства» і впродовж десятків років патетично виголошував їх, не міняючи й слова, скаже професорові крилату фразу, яку пам'ятають в університеті й донині: «Михайле Івановичу, якби в те, що ви написали, загорнути оселедця, то ним отруївся б навіть пес». Зазначмо, що Рудницький знав чотирнадцять мов і був найкращим знавцем західноєвропейської літератури...

Академік Возняк, перед тим як вийти з аудиторії, сказав мені: «Якщо ти любиш Україну, то все зроби для того, щоб залишитися в ній».

Я потім написав скаргу на несправедливе судилище першому секретареві комсомолу Михайлову. Була створена комісія, і мені дозволили відвідувати лекції. Та ненадовго. «Панчишин» організував запит про мене в коломийське НКВД, звідки прийшло повідомлення, що мій брат репресований, в чому я в своїй біографії під час вступу до університету не зізнався.

Мене викликав до себе ректор Савін і наказав назавжди залишити стіни університету. На другий день я пішов у військкомат, розказав там усе по правді, і

мене забрали в армію. Так я ще раз уникнув тюрми. За чотири роки, після смерті Сталіна, демобілізувався і був поновлений на другий курс.

А ще, коли я служив у армії, із листа моєї сестри Наталки дізнався, що виключили з університету і «Панчишина».

Було так. Великий погромник секретар комітету комсомолу Череповський майже щодня проводив збори студентів, що тривали до півночі, і щоразу когось виключали. А коли вже не стало жертв, він сказав: «Признавайтесь самі, хто має гріх перед радянською владою, ми все знаємо. Все знаємо! Зізнавайтесь, поки не пізно, і вам буде прощено».

Тоді підвівся «Панчишин» і сказав:

«Я був в УПА».

І дивно: йому потім було-таки прощено, він закінчив університет.

То чому ж ви, пане «Панчишин», не признаєтеся привселюдно – чому вам було прощено? Врятуйте хоча б руїни храму душі своєї!

7

Московсько-більшовицька імперія, яку я колись в одному інтерв'ю назвав стодолюю і це ймення прийнялося в політичному жаргоні, остаточно розвалилася 8 грудня 1991 року, коли в Мінську був ухвалено кравчуківський варіант Співдружності незалежних держав. Колос, який здавався незмірно могутнім і таки насправді десятки років потрясав світом, стояв на глиняних ногах, і ахіллесовою п'ятою була в нього Україна: недарма ж виморював її голодом Сталін, а команда Брежнева нагально русифікувала, намагаючись перетворити велику націю в населення, знеособлений народ; кожен тиран як тільки міг дбав про те, щоб Україна, залишившись багатою і людно заселеною землею, втратила назавше своє родове ім'я.

Та ось нація пробудилася. Власне, не прокинулася, бо й не спала – підвела голову. Ми ніколи не будемо знати, за що Бог так довго карав Україну, – мені здається, що він на одну Божу мить забув про неї і тривала ця мить кілька віків; проте мав-таки Господь в полі зору наш край, коли розділив його на частини і не залишив український народ гуртом в одній неволі.

Якби вся Україна опинилася під Росією, вона б давно уже загинула, зденаціоналізована валуєвими, сталиніми, брежневими і, зрештою, горбачовими: її задушила б русифікацією і фізичним мором Московія. Бог залишив частину України – Галичину – в легшій, австрійській і польській неволі, де панувала скупа, а все ж таки елементарна демократія, і в ній мали можливість вирости духовні й політичні провідці – Іван Франко, Мiron Тарнавський, Богдан Лепкий, Євген Коновалець, Роман Шухевич, Михайло Горинь. Такі провідці нашої нації могли визріти тільки в Галичині, яка стала українським П'ємонтом. Не столицею, ні, наша столиця може бути тільки в Києві; зрештою, сам Гарібальді йшов своїм визвольним походом з П'ємонту на Рим.

Кілька років тому повіяв новий весняний вітер з галицького заходу на всю Україну. Спочатку у Львові створилося Товариство української мови «Просвіта», від якого покотилася перша хвиля нашого відродження; у Львові було засновано перший осередок РУХу – найбільш популярної політично-громадської організації, яка підготувала демократичні вибори і створила в українському парламенті першу опозицію – Народну Раду, котра врешті-решт вирішила політичну долю України; 22 січня 1990 року з Івано-Франківська аж до Києва протягнувся живий людський ланцюг, який пригадав усій Україні її символіку і ствердив ідею єдності українських земель; з Галичини й досі розходяться по всій Україні політичні місіонери, і в Галичину на Різдво і Великдень з'їжджаються з усіх кінців України, мов до Мекки, учні, студенти, робітники, вчителі...

Не бурчіть на мене, галичанина, мої дорогі східняки, почекайте хвилинку – я зовсім не хотів вас принизити. Така вже наша реальність, що українське відродження завжди йшло із заходу, проте я водно був лютим ворогом галицького сепаратизму, бо знаю: головна сила незалежної України – на сході, і нема твердішого українського патріота, ніж прозрілий східняк. Поміркуймо лише: сьогодні одним із духовних провідців нації є зрусифікований колись уродженець Донецька Іван Дзюба, а з політичних – затятий комсомолец з Теліженець Іван Драч. Не кидаймо каменем у людину за те, ким вона була: думаймо, хто вона є нині і що робить для України. Хто дав останнього штурхана імперській стодолі? – колишній партократ, а нині Президент України Леонід Кравчук!

Тільки не допускаймо до себе патріотичної ейфорії, не забуваймо ані на мить слова Тараса Шевченка: «Правда ваша, Польща впала та й вас роздавила».

Остання в світі імперія валиться, та уламки її тяжкі. Страшна й нахабна українофобія, яка завжди була стрижнем імперського московського месіанства, спалахнула сьогодні блудним полум'ям в Росії: вона, бач, не мислить себе без України, вона мусить мати колонію, житницю, рабів, бо, зайнята ремеслом завойовництва, відучилася сама працювати. Та Росія, яка є власне Росією, – колишне Московське царство – заросла бур'яном, там села зяють чорними ямами розбитих вікон, там животіють – на багатій землі – напівголодні люди, так правдиво описані у творах залятого шовініста Василя Белова, які замість працювати й видобувати із своєї землі матеріальні й духовні скарби ходять Москвою з плакатами, на яких написано: «Борис, заставь хохлов накормить Россию!» До якої ганьби й самоприниження дійшов талановитий народ, керований історичними й нинішніми політичними горепровідцями! А звідси – сьогоднішня економічна блокада України, а звідси – погроза демократа Єльцина: вдарити атомною бомбою по хохлах...

«Ах, ах, – закликав колись Керенський, – не відривайтесь, брати українці, від спільної батьківщини, не розвалюйте спільного війська!» «Ах, ах, – бідкався недавно Горбачов, – не рассоединяйтесь, нельзя же резать по живому!» «Що ви, хіба може Україна існувати сама по собі, вона ж не має таких сил!» – волав з трибуни українського парламенту народний депутат України Олександр Мороз. «Украйна – вообще не нация, а ветка русского тысячелетнего народа!» – втрачає глузд автор редакційної статті в газеті «Литературная Россия».

Спам'ятайтеся! Тисячу років тому вас ще не було. Московське князівство, територія якого нині забута вами самими, Московське князівство, в історичні межі якого ви, що розповзлися по всьому світу, раніше чи пізніше вернетесь і розкопаете свою землю і станете нормальною, не імперською нацією, – народилося значно пізніше... Панове російські шовіністи Бурбуліс, Бабурін, Руцькой і Солженіцин, спам'ятайтеся самі і спам'ятайте свій народ: ваша імперська психологія ніколи не дасть розвинутися його матеріальним і духовним силам, ви зможете стати багатими тільки вдома. Коли ж ви це нарешті втямите?

Як полюбляла казати Ірина Вільде: «Тепер я запитую сама себе».

«О люде османський! Коли тобі стане досить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними ризикати по чужих полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти вгамуєш свою захланну спрагу? В тебе є сьогодні влада, і ти сваволиш. Хто ж захистить тебе від Божої помсти, коли вона прийде? А прийде. Сповнюється вже круг віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши свою страшну місію на землі. Вернешся, осуджений світом» («Мальви», 1968).

25 грудня перший і останній президент Радянського Союзу подав у відставку. Він був каталізатором розвалу московсько-більшовицької імперії, хоч сам цього й не хотів. Своєю діяльністю він навечно вписався в історію. А міг був зробити це достойніше: сам мав розпустити союз. Та до такого політичного розуму не дозрів іще жоден імператор.

Завтра, 30 грудня 1991 року, відбудеться в Мінську нарада голів незалежних держав, які входять до так званої СНД. Розпадеться й вона. І чим швидше, тим краще. Ініціатива Леоніда Кравчука у створенні Співдружності була тактичним ходом. Так принаймні думаю я. Треба було поставити хрест на союзі і виграти час. А далі...

Україна – держава європейська і на Європу мусить бути зорієнтована. З Росією нам треба жити в згоді, але йти поруч з нею та ще й в одній упряжці нам не можна: вона звикла мати Україну своєю колонією і від імперських апетитів ще довго не зможе відмовитися.

Я починаю вірити Леоніду Кравчукові: він поки що міцно стоїть на українських державних позиціях. Зрештою, побачимо, як наш Президент поведе себе завтра.

...Хто не знає, які вишукані прокльони вивергала довженківська баба Марусина на голову маленького Сашка, котрий повисмикував з грядки моркву!

«Царице небесна, заступись за мене, щоб ріс він не вгору, а вниз, щоб не почув він ні зозулі святої, ні Божого гromу, щоб його болячки з'їли та шашіль поточила!» Та не додала темна бабуся та й не могла знати такого найтяжчого прокльону: «... а щоб тебе Бог покарав такою роботою, щоб ти не знав ні сну, ні відпочинку, щоб усе твоє життя було заповнене тим клятим ділом, і ти – ходячи, розмовляючи, горілку п'ючи та й зовсім іншою справою зайнятий, працював і

працював, навіть уві сні».

Не вимовила цього прокльону баба Марусина, бо таких слів у її мовному арсеналі не було, та, мабуть, у творчій підсвідомості цієї талановитої жінки жив той проклин, бо проніс його через усе своє життя Олександр Довженко, – а хтось же й нас прокляв, усіх, хто пише – і все довколишнє життя, події, розмови, радощі й горе, зовнішній вигляд людей, запахи квітів і трав, сонце і дощ, навіть звироднілі партократи в українському парламенті і все-все, що тільки є на світі, перемінюється для нас у творчий матеріал. Тяжка наша доля, але й щастя велике маємо від того, що вміємо створювати нереальну реальність, і коли це прокляття буде врешті з мене зняте, я не захочу жити більше на білому світі.

Та не все встигаєш вилити на папір, і в мене є борги.

Несплачений борг маю перед Василем Палієм, який живе собі у Львові і, напевно, постарів, як і я, та не бачу його ніколи: чи то дороги наші не перетинаються, чи уникає він мене. А таки уникає, бо сказав колись під час останньої нашої зустрічі: «Чого б то я мав здибатися з тобою у кав'ярнях, коли я не розумію того, що робиш ти, а ти не годен зрозуміти нас – ремісників».

Ми з ним подружилися у вагоні-телятнику, завантаженому рекрутами; ешелон з рекрутами тягнувся зі Львова до Кіровабада (Гянджі) майже тиждень, і ми з Василем мали час для знайомства.

Чому ж не склеїлася розмова у кав'ярні, коли соціальне співвідношення залишилось між нами те саме: я мав тоді нескінчену вищу освіту, а він був швець-початківець; тепер я маю закінчену, а він став учителем шевського ремесла в ПТУ...

Мені сумно: я ж ні разу не зрадив своїх поглядів, а були вони у нас з Василем однакові, мені не вдарила в голову слава, і я з людьми вітаюся не раз набагато чемніше, ніж вони зі мною; я не відцурався ні від селян, ні від міщан – та хіба я зміг би написати всі ті книги, якби відцурався? Чи то заздрість – та ні, ніколи не був заздрісний Василь Палій, а все-таки існує, існує та прірва між соціальними станами... Та, напевно, бар'єром між нами – і я це добре знаю – став мій вступ до комуністичної партії. Більшовизм умів ділити народ на ворожі табори, і мого валенродизму не міг зрозуміти мій приятель.

Ми служили в одному полку біля Кіровабада майже чотири роки, мешкали в одній казармі і ділили нашу долю порівну.

До армії Василь працював у Львівському оперному театрі в шевському цеху – робив для балерин балетки. Він не пропустив жодної опери і знав напам'ять усі арії; мав Василь прекрасний тенор, і якби доля склалася в нього інакше, він – поставний красень – міг би стати оперовою зіркою. Василь до зустрічі зі мною не прочитав жодного художнього твору, я ж примусив його взяти в руки «Знедолених» Віктора Гюго, і він проковтнув роман – проковтнув і наситився назавжди: твір Гюго запам'ятав до деталей, але жодної книжки більше не хотів читати, свято переконаний, що кращого художнього твору, ніж «Знедолені», на світі нема. Василь знав, що я пробую писати (в армії я написав повість «Прут несе кригу», вислав її в Кабінет молодого автора Спілки письменників України і отримав розгромну рецензію – на жаль, автора рецензії не запам'ятав, бо тут же її знищив, а в ній мене було обізвано апологетом бандерівщини, хоч у повісті я описав події, за яких про Бандеру ніхто ще й не чув). Василь щиро бажав, щоб я став письменником і написав українські «Знедолені»; я написав – гірше чи краще, але він, я впевнений, не прочитав жодної моєї книжки, бо що доброго може написати комуніст... (Б'є, б'є і довго ще буде бити по нас наш конформізм!) Василя я навчив грати в шахи, і за півроку він став полковим чемпіоном – такий був Василь Палій, львівський швець!

Та не тільки це було фундаментом нашої щирої дружби. Ми якось зізналися один одному, що кожного з нас викликали поночі в полковий «особый отдел», і лейтенант НКВД Пінчук вербував його й мене в сексоти, щоб ми доносили один на одного. Василеві було простіше, він заявив, що швець на таких тонкощах розуміться не може, мене ж – виключеного з університету студента, до того ж, брата репресованого упівця – лейтенант шантажував і тероризував аж до арешту Берії. Мене й донині морозить на згадку про ті постійні нічні виклики. Не знаю, що було б зі мною, може б, я, стероризований, колись і застрелився на посту, якби не Василь, з яким я ділився кожною крихтою своєї біди.

Подай звістку мені, мій старий приятелю!

Моя служба в армії була довгою, і я постійно карався жалем за втраченими роками (мої однокурсники закінчували десь там університет, а я – «через день на ремень, через два – на кухню»), не знаючи ще того, бо й звідки було мені знати, що за тяжке прокляття письменник раніше чи пізніше щедро винагороджується.

Свої прозові спроби я висилав батькові й отримував від нього довгі й мудрі листи, в яких він суворо оцінював мою писанину, але й заохочував (я ті листи свято зберігаю донині), а одна його порада стала моєю творчою засадою, від якої я й донині ні разу не відступився: «Письменник мусить постійно вчитися і без упину працювати над словом, інакше не вмітиме і не матиме що переливати у творчість».

Я схопився, сприйнявши цю пораду: адже доля закинула мене на Закавказзя один тільки раз, більше не кине, коли ж я матиму знову таку можливість – пізнати життя цього неповторного краю, його мистецтво й культуру?

Я взявся за вивчення азербайджанської й грузинської літератур. Незабаром моїми кумирами стали Акакій Церетелі і Мірза Фаталі Ахундов, я почав писати вірші, наслідуючи великого грузина, й оповідання, сюжети яких навіювалися п'єсами знаменитого азербайджанця. Я захотів увіч пізнати обидві батьківщини письменників, а тому у вільний час блукав ізворами Малого Кавказу неподалік Гянджі, пішки добирався в аджикентські відроги гір до ока азербайджанської землі – високогірного озера Гйок-Гйоль, обкурювався солоним пилом евлахського степу (як болить мене серце, що там нині ллється кров); зачарований стояв перед пам'ятником Руставелі на проспекті в Тбілісі й спинався на Мтацмінду і хребет Шавнабада (і там нині ллється кров!) – й журився марністю набутих знань, не відаючи з причин зелепужної юності, що в житті людини, а тим паче письменника, ніщо не пропадає даром, що кожна зернина життєвого досвіду проросте у свій час.

Тож трапилося потім у моєму житті те, чого я тоді зовсім і не сподівався... Давно я вже зазнав насолоди від терпкої, з присмаком гірчичного зерна праці історичного романіста, мандрівки стали для мене не розвагою, а робочою потребою: та ось, проїздивши півсвіту, я враз шемно затужив за тим краєм, куди завели мене стежини юності, де дивиться в небо голубим оком озеро Гйок-Гйоль, де пливе, поєднуючи живильною артерією Грузію й Азербайджан, повновода Кура й куриться солоний степ біля Євлаха, де я збагатився творчістю Церетелі й Ахундова, Нізамі й Руставелі...

Восени 1978 року я приїхав сюди у складі делегації на Дні української культури в Азербайджані. Через двадцять п'ять років побачив мою Гянджу – на рівнині Шейха, у притворі гробниці Нізамі. З Дашкесанських гір вихоплюється той самий бурхливий Кошкор-чай, над яким за тридцять кілометрів від Гянджі скупчилося село Ял-кишлак, де стояли наші казарми, і схожі на азербайджанку Айну, в яку я

був безнадійно закоханий, чорноокі красуні перуть білизну в річці, і такі ж як колись кучеряві хлопчиська, замурзані ягодами шовковиці, вибігають назустріч, і я втираю сльози, і приходиться до мене святкове усвідомлення того, що моє серце міцно зрослося з цим краєм.

Секретар кіровабадського міськкому партії Гасан Азізович Гасанов, який нині обіймає високу посаду в незалежному Азербайджані, робить для мене й Івана Драча, з яким ми мешкаємо в одному готелі, парадоксальне відкриття: в Гянджі доживав віку цілком забутий у нас сподвижник Тараса Шевченка, засновник Кирило-Мефодіївського братства, вчений-поліглот, дослідник грузинської й азербайджанської літератур Микола Гулак.

Нам з Драчем соромно. У Гянджі є вулиця М. Гулака, на стелі в центрі міста серед нізамізнавців світу пишається його барельєф, а ми, українські письменники, не знаємо, куди він подівся після шліссельбурзького ув'язнення. Іван Драч з властивою йому наполегливістю спонукає мене написати пошуковий роман про М. Гулака: «Хто це зробить як не ти, ти ж знаєш кавказький антураж!»

Недовго гаючись, я виїжджаю у Гянджу й Тбілісі й збираю матеріал. Через кілька років за книжку «Четвертий вимір» мені присуджено Державну премію України ім. Т. Шевченка. Я незмірно гордий цією нагородою. Та чи не найкраще віддячила мені доля за мою вимушену солдатчину – визнанням грузинського письменника Рауля Чілачави і азербайджанського – Абдулли Аббаса, кожен з яких, не змовляючись, дав ідентичну оцінку моему романові: «Цей твір міг написати тільки грузин»; «Цей твір міг написати тільки азербайджанець».

Ніщо не минає даремно для письменника, до того ж, заклятого музою Клію.

...5 березня 1953 року раннім ранком розбудив наш полк у Ял-кишлаку металевозаказений голос Левітана: помер Сталін.

«Здох Сталін!» – мало не вихопилося мені з уст, та я силою згасив утіху в очах, глипнув на Василя, і він теж згасив радість; не дивлячись один на одного, ми притьмом вибігли на майдан.

Солдати й офіцери стояли розгублені, дехто втирав сльози. Сила Сталіна і його кліки була насправді диявольською: народ, повергнутий терором у дике рабство, де навіть людоїдство було звичайним явищем, не мислив свого існування без

тирана. Тільки в очах Василя Палія кипів нестримний глум, і я боявся, що той насміх прочитають і стане Василь першим агнцем для заклання на тризні по бузувірові.

До мене підійшов комбат капітан Гольдман і прошепотів, перериваючи подих:

«Сержант Іваничук, тобі треба виступити нині на розводі зі словами скорботи».

Це було неможливо, я не міг, не мав права прославляти, хай і по смерті, виродка, через якого серед мільйонів невольників мучиться мій брат. Я сказав, опустивши очі:

«Не можу... Мені надто важко... Не вимовлю й слова».

«Я розумію тебе», – погодився капітан.

А Василь, слухаючи це, насилу стримував регіт, і я був у паніці: він таки засміється!

Слова скорботи виголошував хтось інший, а я думав про свою сім'ю, яка пережила – вже пережила найтяжче лихоліття. Я скоро вернуся додому, і ми з батьком будемо довго розмовляти, і завжди я буду ділитися з ним найпотаємнішим і вголос читатиму йому все, що написав.

А ще повернеться Євген. І припаде батькові до колін, благаючи прощення. А може, батько проситиме прощення в нього?

Перед моїми очима постала картина. Мене випустили з тюрми, я прийшов у Трач і застав Євгена ще дома. Він був одягнений у бушлат, з-під якого визирав кожух автомата.

«Я тебе не пускаю, – говорив батько ослабленим голосом. – Ти йдеш на певну смерть». – «Але ж не тільки я один, весь народ бореться». – «Це безнадійна боротьба». – «Але ж упродовж усієї нашої історії ми програвали в боротьбі. Чи ж це означає, що ми маємо назавжди перестати боротися?» – «Ти занести нашу сім'ю», – благав батько. – «А інші не мають сімей, тату?»»

Євген поцілував маму, кивнув мені рукою, ще зупинився на порозі.

«До побачення, татусю», – сказав.

«Я тебе проклинаю!» – забив батько головою об стіл.

«То чому, чому ви мене так виховували?!» – пролунала відповідь.

І друга картина. Я йду зі школи і бачу, як центром міста чотири енкаведисти ведуть арештованого. Крадькома придивляюся до нього: руки закладені за спину, обличчя в синяках... Мати Божа, це ж Нусько! Я знову біжу в Трач і кричу на порозі: «Сталося найстрашніше!»

«Вбили?»

«Ні, спіймали...»

«Пропали ми всі», – тільки й сказав батько.

Я осуджував Євгена аж до цієї миті – найрадіснішого траурного мітингу для всіх народів світу. У цю хвилину великих надій з приводу смерті тирана я подумав: «Слава вам, хлопці, що не зганьбили нашу націю і довели народам усєї землі, що не рабами єємо. Друга світова війна між державами світу тривала шість років, а українська партизанська боротьба – десять! Слава вам!» Мене демобілізували швидше за всіх – помер мій батько. Це було несправедливо, він мав усього п'ятдесят шість років і – дожив до смерті Сталіна. Сказав тоді полегшено: «Діти мої зійдуться до хати». І почав чахнути, никнути, ті сили, які тримали його перед обличчям смерті, вичерпались, і він тихо відійшов від нас, не діждавшись каяття сина і не покаювшись перед ним.

Я запізнився на похорон. Могила батька була ще свіжа, і мене діймало дике бажання розгребти її й востаннє глянути... Мабуть, тому, що не бачив батька в останню хвилину, він і досі приходить до мене в снах, і я дивуюся уві сні: хто пустив брехливу чутку про його смерть? Ми завжди з ним розмовляємо – бо не домовилися – у трацькій хаті, а потім він каже «мені пора» і віддаляється, немов пливе, до горизонту. Може, це приходить до мене його молода енергія? Зрештою, я вірю в потойбічне існування людського духу...

Мати-вдова – їй виповнилося тоді всього сорок сім років – просила мене залишитися при ній і вчителювати в селі на батьковому місці. Та я поцілував її, взяв у рюкзак ворок кукурудзяної муки і глечик бринзи й далі пішов у світ райські сади садити. Я знав уже, чого хочу. Мій хребет зміцнів, і я вибрав для себе свій жанр: прозу!

У Львові знайшов Павличка. Він втішався тоді першою славою, вчився в аспірантурі, мав неабиякий авторитет, і сорокарічний ректор університету професор Євген Лазаренко був його приятелем. То був єдиний за моєї пам'яті ректор!

Ми пішли до нього. Я – у військовій уніформі, в сержантських погонах.

Євген Костянтинович – лисуватий, з випуклим чолом і відкритим благородним обличчям – уважно вислухав Дмитра, який просив поновити мене на другий курс. Потім пройшовся по кабінету, зупинився переді мною, пильно приглядаючись до мене, далі сів за стіл і мовив скрушно:

«Поновити його неможливо. Він же ж мав перерву в цілих чотири роки. До того ж, нині не серпень, а жовтень. На другому українському в цю мить Юрій Мушак втовкмачує своїм „ослам“, як він називає другий український, латину. Вже другий рік втовкмачує, а вони нічого не знають. Навіть найздібніший хлопець не може всього того наздогнати... Іваничук, – звернувся ректор до мене, – на другий рік поступите на перший курс, я вам гарантую».

«Не можете ви так зробити! – підступив до ректорського столу Павличко і твердо поклав на папери долоню. – А може, в цю хвилину ви вбиваєте письменника... Великого письменника!» – заволав Дмитро, звівши вгору руки.

Треба було чути, як щиро сміявся ректор.

«Ну й демагог, ну й нахаба!» – хлипав Лазаренко від сміху, пишучи наказ про мое поновлення на другому курсі українського відділу.

Перед дверима зали Коперника, біля тієї самої аудиторії, в якій мене чотири роки тому виключили з університету, я зупинився, зірвав погони і, не чекаючи перерви, тихо прочинив двері.

На мене видивилися півсотні здивованих очей незнайомих мені студентів, а професор Мушак – той самий дивак, який знав усі мертві мови світу, – не звертаючи на мене уваги, водно повторював латинське словосполучення й допитувався в аудиторії, яка це конструкція? Студенти мовчали. Я сів за першу парту, мізкуючи: а що ж, це справді за конструкція?

Мушак безсило розвів руками і аж тоді мене помітив.

«То, може, ви скажете, не знаю, хто ви такий і чого прийшли?» – звернувся він до мене.

«Ablativus absolutus», – скромно відказав я.

«А бачите – і на лекції не ходить, і знає!» – заспокоївся врешті Юрій Федорович.

Я знову став студентом.

8

Починаючи з цього розділу, я говоритиму здебільшого про літературу.

Український народ, який в нерівних і програшних битвах утратив зброю і припинив народжувати політичних вождів, народ, якого окупанти позбавили навіть князів, гетьманів, отаманів, генералів – ворон не позбирає їх кісток, мусив витворити для свого порятунку новий політичний інститут, в якому б едукцію здобували не регіментарі, що із озброєним до зубів військом відвойовують народів незалежність, а мислителів, які йдуть на приступ ворожої фортеці з натужною мислю.

«Zmiana rozuscji», – сказав би польський фацетист, а воно так і є: загальна концепція усіх моїх історичних романів теж зводиться в мене до єдиної формули «меч і мисль», яка означає переміну зброї, засобів боротьби.

Це закономірно, так воно є. «Зміна позицій» відбувалася не тільки в нас – багато народів у різні часи обирали своїми політичними вождями поетів (Хосе Марті на

Кубі, Христо Ботев у Болгарії, Шандор Петефі в Угорщині, перелік можна б вести й далі), проте в Україні політизація літератури набрала явної односторонності. Аж так багато літературних вождів як Україна не мав жоден народ світу – не було ніде в цьому потреби. В інших народів при першому спалахові боротьби за незалежність літературні провідці ідентифікувалися з політичними вождями і йшли на штурм чужої ворожої фортеці; в нас же ворожою фортецею став власний народ, його впродовж віків невпинно штурмують митці, хльоскають його нагайками, славлять і лають, повертають йому пам'ять, аби він не заснув мертвим сном і не став жорстою на завойовницьких трактах.

Тому в нас література стала функціональною, а не самодостатньою, як у більш цивілізованих народів; всі українські письменники досі були і нині є національно заангажованими, творці незалежної поезії традиційно вважалися мало що не відступниками; гасло «мистецтво для мистецтва», що закликає до розвитку високої штуки як самостійного духовного самовираження, оголошувалося політичним гріхом, за який безжально шмагав українських модерних поетів своїм критичним канчуком Іван Франко.

А з Тараса Шевченка патріотична українська еліта, з одного боку, а російський держиморда – з іншого – спільно зробили ідола, і він з великого поета поступово перетворювався в рупор ідей національних організацій і соціальних станів; над ним маніпулювали, мов сектанти над Біблією, професійні політики й політичні невігласи, патріоти і яничари, свої макіавеллісти і чужі фальсифікатори, солодкі українофіли й закляті українофоби... І навіть ми, сучасні письменники, й донині цитуємо Шевченка де треба і не треба, підсилюємо його поезією свої політичні аспірації, а про його поетику, його науку мистецтва знаємо дуже мало, бо так мало мали часу – через постійну загрозу національного зникнення – вникати в секрети шевченківської поетичної творчості.

Проте без політизації літератури ми б не вижили як нація, давно б уже втратили не тільки мистецтво, а й елементарні національні ознаки; українські письменники протягом століть штурмували свій власний народ і таки перемогли його – пробили міцний панцир підневільної лінивості і сплячки, а за це платили волею і життям, висилаючи з-поміж себе на рідні барикади найкращих своїх представників: Шевченка – в солдатчину, Грабовського – в тюрму, Франка – на розтерзання польським шовіністам, Лепкого, Маланюка, Самчука, Багряного – у вигнання; віддали, зрештою, на смерть усе літературне відродження двадцятих років, загатили мордовські табори у сімдесятих і нарешті послали їх у перший український парламент, де вони, перемагаючи інфаркти, проголосили

незалежність України.

У всіх письменників мого покоління, які вважають себе українськими патріотами, іншого засобу боротьби, ніж політизованість і літературна професійність, не було. Адже більшовицька система нічого позитивного у собі не мала – позитивним було тільки те, що її опротестовувало. В антирадянській мережі протесту на перше місце вийшла література, і тому більшовизм так нещадно з нею боровся.

Ми ще не знаємо, що з наших набутків залишиться жити в наступній епісі вільного національного розвитку. Можливо, найкращі наші твори стануть неактуальними й нецікавими. Будьмо до цього готові. А тому я закликаю нинішнє молоде письменницьке покоління йти в зворотному напрямку, проте – вперед: від політизованої літератури до чистого і незалежного мистецтва.

Усвідомлюю, що це не швидко станеться. До новітньої якості мистецтва ще довго будемо йти заангажовані, проте неухильно звільнятимемось від політичної залежності. Паростки українського модерну ми вже бачимо – це передовсім поезія Ігоря Калинця, а теж Віктора Неборака, Івана Малковича, Василя Герасим'юка, Ігоря Римарука, проза Юрія Андруховича, Євгена Пашковського, Галини Пагутяк, Ярослава Павлюка...

На нинішньому ступені національного розвитку функція літератури повинна категорично змінитися: надалі письменники підуть уже не за схемою «література і держава», а навпаки – «державна і література», інакше навіть тоді, коли станемо зовсім незалежними, – залишимося нікому не цікавим народом на своєму духовному загумінку.

...Цей короткий розділ пишу 1 січня 1992 року. Настав перший Новий рік за незалежної Української держави. Вперше по телебаченню вітав наш народ не московський імператор, а український Президент – під звуки національного гімну, на тлі синьо-жовтих кольорів. Як не розірветься від щастя серце! Адже попереднє покоління ще гинуло в безнадії, переконане, що Україна навіки пропала. Чи міг хоча б на секунду уявити собі нинішній день мій стрийко Михайло Іваничук перед тим, як більшовицький убивця вистрелить йому в потилицю? Таж ні...

А втім, вірили. Адже писав Богдан Лепкий у своїй епопеї «Мазепа»:

«Нинішній програш (Полтавська битва) переміниться у завтрашню перемогу, бо переміниться мусить, бо земля наша завелика, щоб її можна чужим шумовинням залити, і завеликий народ, щоб його можна винищити докраю або перетворити на чужий лад».

Вірили. Та це були тільки мрії: ніхто тоді не знав, у який спосіб можемо стати незалежними, маючи тільки обскубану літературу і не маючи елементарних державних ознак, не кажучи вже про армію. Я ще три роки тому в поїзді, коли ми верталися з Києва з установчого з'їзду РУХу, відказав скептично Михайлові Гориню, який передбачав парламентський спосіб боротьби за незалежність: «Твої б слова та Богові в ухо!»

А воно так і сталося. Наш народ нині не долив до моря крові, пролитої протягом віків за незалежність, більш ні краплі. Видно, досить було її – переповнилась чаша.

Та чи не пролле іще? Чи маємо ми вже незалежність? Ми ж працюємо й досі в старій скорумпованій системі: ніхто ще не поміняв державних механізмів, нова влада подекуди не вміє інакше діяти, ніж по-більшовицькому. Всі ж вийшли з тієї страшної школи. Корупція шаленіє й далі, чимало демократичних депутатів усіх рівнів ловляться на гачок мафіозі, підпільний більшовизм сіє загальне недовір'я до нової влади, змучений народ піддається провокаційним чуткам, жадає твердої руки і, звиклий до чужої, у власну тверду руку не вірить, і я не здивуюся, коли знову обдурений український люд піде громити нову владу й просити на свою шию варяга. А той варяг уже готовий до цього: з хижою усмішкою Камінного господаря він нетерпляче жде в своєму московському Білому домі, коли нашому недержавному народові увірветься терпець і зіткнуться ворожі угруповання під однаковими прапорами. Як у Грузії...

Не допустім до того, щоб нас і надалі запитували, що ми за народ такий? Кажуть, десь на початку нашого століття візитував у Києві Микола II. Милуючись мазепинським чудом – Миколаївським собором (його зруйнував Постишев у 1934 році), він запитав у прихожан: «Ви вдячні Мазепі за цей храм?» – «Аякже, ваша величносте, – відповіли прихожани, – він же його побудував». – «І проголошуєте йому анафему у цьому ж соборі щороку на Великдень?» – «Не можна інакше, всі проклинають, ваша величносте». – «І що ви за народ такий?!» – вигукнув цар, вражений нашою роздвоєністю.

Не допустімо. Виведім на правий суд новітніх псевдопатріотів-злодіїв, але не захитаймо віри до своєї ж влади. Бо загинемо.

Мусимо виховати почуття державності в психології нашого народу. Це довгий процес, коли брати до уваги, що державності ми, власне, й не мали. Хай у цьому допоможе новітнє українське – ще політизоване і вже самодостатнє – мистецтво.

І ці рядки – теж.

...У другому турі свого університетського навчання я свідомо почав виховувати з себе професійного літератора, втямивши, що, тільки так використовуючи власні здібності, можу вийти на передній край боротьби за незалежність України.

Тоді в політичній атмосфері вперше почувся запах відлиги.

Я застав в університеті тих самих викладачів і професорів, які були присутні на моєму *consilium abendi* чотири роки тому; вони мене впізнали, підкреслено тепло прийняли, доцент Федір Неборячок, який дослужився до заступника декана, призначив мене старостою групи, про старе ніхто не згадував, ніби його й не було, і я почав потроху забувати – боявся тільки зустрітися де-небудь з «Панчишиним» – мені здавалось, що вчеплюся йому руками в горло, чого потім не сталося, коли він зважився просити в мене вибачення, я тільки не прийняв його руки, тієї руки я не зможу прийняти вже ніколи: важив негідник ні більше, ні менше – а на мою долю. Та досить про це... Я втішався новим моїм життям і радів, що з людських облич сповзають маски страху.

Тюрма, проте, ще міцно стояла на своїх підвалинах, вона іще довго стоятиме, та сталося в просторому більшовицькому концтаборі те, що відбулося у справжніх каторжних тюрмах Воркути, Колими, Караганди, Магадана після зеківських страйків: знято ґрати з вікон й дозволено контрольоване спілкування із зовнішнім світом. Після розстрілу Берії народ ковтнув дрібку свіжого повітря.

Для львівської інтелігенції, а теж і студентів, стали можливі зустрічі (під пильним зором сексотів) з американськими й канадськими українцями – представниками так званої «прогресивної» еміграції, що зосереджувалася в ТОУК (Товариство об'єднаних українців Канади) та ЛАУ (Ліга американських українців): були це перші галицькі емігранти, переважно комуністи, які, проте, вигідно відрізнялися

від наших партократів, оскільки виховались у вільному світі, – і ми ловили кожне їхнє слово.

Та куца можливість спілкуватися з іноземцями здавалася нам справжньою свободою, бо ми ще не знали і знати не могли, що, крім комуністичних українських осередків, існує в тій же Америці, а теж і в Канаді густа мережа українських національних товариств, де зосередилася головна маса другої і третьої еміграції – від комбатантів УГА і петлюрівської армії до комбатантів УПА, які, незважаючи на міжпартійні суперечки, а то й ворожнечу, заснували поважні видавництва й зайняли українські кафедри в університетах; ми не знали, що там працюють могутні українські письменники Улас Самчук, Василь Барка, Іван Багряний, Євген Маланюк, Богдан Кравців, що там скрупульозно досліджено творчість розстріляного українського відродження 20-х років і виходять твори Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Михайла Грушевського; що в Гарвардському і Колумбійському університетах вирости поважні українські професори Омелян Прицак та Юрій Шевельов; що працює в діаспорі невтомний літературознавець і критик Іван Кошелівець, який знає українську сучасну літературу набагато краще, ніж хто-небудь із материкових дослідників. Та навіть якщо хтось про них і знав, то мовчав, бо на них було накладено тавро «лютих ворогів українського народу», і лише трохи згодом наші продажні публіцисти – ревні борці проти «українського буржуазного націоналізму», вислужуючись перед більшовицькими хлібодавцями, як могли зневажали їх, брудно лаяли, принижували і висміювали, не усвідомлюючи, що цим самим інформують нашого читача про потойбічний український світ.

Потім, коли я видав першу свою книжечку новел «Прут несе кригу» (із повісті, яку написав у армії, тільки заголовок залишився), ректор Лазаренко, втішений, що Павличко не обманув, обіцяючи, що з мене вийде письменник, вислав цю книжку до ТОУКу, і на неї у своїй газеті відгукнувся Петро Кравчук, зробивши для мене перше міжнародне публісіті. Згодом з Кравчуком ми подружили, я й донині не можу сказати про нього жодного лихого слова. Вони ж, «прогресисти», були на той час єдиними зв'язковими між нами й діаспорою: коли вся українська еміграція мала можливість слухати хор Вірьовки и дивитися ансамбль Вірського, то в цьому виключна заслуга ЛАУ і ТОУК. Проте півроку тому, коли я летів до Канади на запрошення вінніпезької «Просвіти» і в літаку випадково зустрівся з Петром Кравчуком, мені мимоволі стало шкода, що такі діяльні, як він, люди – а їх було чимало – через свою сліпу вірність комуністичним ідеалам навіки залишилися на узбіччі всеукраїнського культурного і політичного процесу...

Львівські студенти почали організовувати наукові гуртки і літературні студії – їх і далі контролювали ті самі череповські із комітету комсомолу, і, хоч хижка хватка більшовицьких кураторів помітно ослабла, залишився і продовжував все ж таки лякати нас зловісний їх оскал. Коли в малому актовому залі, наприклад, зачитували закритий лист Хрущова про культ Сталіна, і я, не приховуючи зловтіхи, голосніше за всіх плескав у долоні, Череповський «по-дружньому» порадив, щоб я вгамовував свої емоції, якщо не хочу бути ще раз виключений з університету. Проте вже ніщо не могло стримати відлиги: більшовицький кулак невтримно розтулювався. Дивувалась зима...

До університетської літературної студії належали тоді, крім її керівника Дмитра Павличка, – Ростислав Братунь, Василь Колодій, Григорій Глазов, Микола Петренко, Галина Леонченко, Володимир Лучук (найоригінальніший на той час поет-новатор), Григорій Печенівський, Георгій Книш, я, а на підходах з'явилися Роман Лубківський, Роман Кудлик, Дмитро Герасимчук, Михайло Косів, Ніна Бічуя... Остання, правда, – оте зарозуміле дівча з довгим до пояса руським волоссям – незалежно і гордо косувала очима на поетичну рать, що збиралася в 114-й аудиторії, поолімпійськи зверхньо не сприймаючи наших традиційних соплів, і зухвало бомкала перед нами кольоровим м'ячиком: не знала, бідолашна, що незабаром сама прийде до нас і ніде від нас не зможе вже подітися, та назавжди залишиться самотньою зі своїм оригінальним і неприйнятним у нашій заполітизованій і сентиментальній читацькій громаді – модерним стилем...

Гай, гай – косяки золотих і срібних, більших і менших рибок гасали, метушилися в заплавах біля берега змілілої за час радянської посухи літературної ріки і не сміли, не могли іще вирватися з них у замшіле русло, по хребті якого повільно і сонно пливла протрухлявіла мистецька галера, на кормі якої сиділи й куняли за життя віджилі класики галицького культурного процесу – письменники Михайло Яцків і Денис Лукіянович, художники Іван Севера і Григорій Смольський, вчені Іларіон Свенціцький і Михайло Возняк, композитор Станіслав Людкевич і ще багато-багато знаменитих дідуганів, які пристосуватися до нового життя не вміли, а тому нічого або майже нічого не творили; за штурвалом стояв колись доволі здібний, а тепер до всього збайдужілий Петро Козланюк, лоцманами на цій галері служили меценат молодих письменників, але затрачений на спекулятивній публіцистиці красень Юрій Мельничук та закінчений цинік Петро Інгульський, про якого говорили, що для того, аби публіку розсмішити, він ладен рідній мамі в очі плюнути, а барменом працював невтомний і винахідливий знавець галицького політичного життя, водно захмелений енциклопедист з потрощеним хребтом Тарас Мигаль. І тільки Ірина Вільде, вічно енергійна й мудра жінка, яка увібрала в себе всі галицькі достоїнства і гріхи, сиділа

окремішньо на палубі із закованими на ногах камашами і, спустивши ноги у воду, дивилася в наш бік, терпляче очікуючи, поки золоті і срібні риби зважаться нарешті вийти в русло і всі зберуться біля її ніг.

Ми ж поки що спостерігали галеру збоку і, маючи про всіх пожилеців свою нігілістичну думку, втішалися насмішкуватими анекдотами, які поширював про них читаючий люд.

Нігілістичну – тому, що твори старих композиторів ми не мали можливості чути, їх не виконували, художників – бачити, вони не виставлялися, а письменників – читати: книги замкнули від нас на сім замків у спецфондах, нам же залишили їхні покайні сповіді на зразок спогадів Петра Карманського «Крізь темряву» або антиукраїнського памфлета «Під чужими прапорами», написаного войовничим українофобом Володимиром Беляєвим до спілки з Михайлом Рудницьким, в яких Карманський і Рудницький, стоячи біля ганебного стовпа, самобичувалися за свою колишню участь в українському національно-культурному процесі. Хто цього не хотів робити або ж не вмів, тих партократи примушували виступати на велелюдних зборах з апологетичними промовами на тему «Що нам дала радянська влада», та дуже швидко їм довелося відмовитись від цих політичних експериментів, бо ті промови старих галицьких інтелектуалів, які ніяк не могли оволодіти секретами більшовицької демагогії, закінчувалися часто до сліз смішними курйозами.

Денис Лук'янович у доповіді про оновлений радянський Львів сказав, до речі, приблизно таке: «І ось коли ми ходимо вулицями нашого стародавнього і вічно молодого міста, то на кожному кроці бачимо радісні переміни. Ось центральний проспект, який називався колись Гетьманські Вали, має нині ім'я великого Леніна; ось у цьому прегарному будинку урядовав колись чужинецький сейм, а сьогодні в ньому розмістився наш український радянський університет; вулиця Баторого названа ім'ям славного генерала Ватутіна, і на бічній Ватутіна у старовинному ренесансовому палаці мешкали колись курви, вибачайте – проститутки, а нині тут вища партійна школа».

Григорій Смольський промовляв якось у Спілці художників про лихоліття, які пережила багатостраждальна Галичина, і заговорився: «Була колись Австрія, ми боролися і чекали зміни. Потім запанувала над нами панська Польща, але ми далі боролися і чекали зміни. Якою страшною була німецька окупація, але й тоді ми боролися і чекали-сьмо зміни. А тепер маємо нашу рідну радянську державу, щоденно боремося за щасливе і радісне життя і – чекаємо зміни...»

Найточніше, проте, висловився з приводу політичних ситуацій у Галичині Станіслав Людкевич на з'їзді композиторів у Києві: «Пережили ми Австро-Угорщину, не стало на світі клаптикової імперії; перестраждали польську окупацію і дочекалися золотого вересня; навіть страшну фашистську окупацію витримали – загинув окупант, а тепер до нас прийшла рідна радянська влада – і нема на то ради!»

Жарти жартами, а старі живі класики замовкли, і довго про них ніхто нічого не чував, ото один лише раз сумна громада пирснула сміхом на похороні Іларіона Свенціцького, коли Іван Севера закінчив свою жалобну промову словами: «Дорогий Йосифе Віссаріоновичу (мав сказати – Іларіоне Семеновичу), земля тобі пером». От в'їлося людям у пам'ять ім'я тирана!.. Сміх пирснув і раптом стих – не тільки тому, що сталося це у вельми траурну хвилину: кожен подумав, де б опинився Севера, якби він допустився подібного ляпу кілька років тому!

Старі класики прийшли до нас – і то частково – лише тоді, коли більшості з них не стало. Невтомний критик і літературознавець Микола Ільницький поволі, але методично повертав нам неповторного прозаїка-новатора Михайла Яцкова; зі скульптурними роботами Івана Севери я познайомився вже після його смерті; лекції із староболгарської літератури ми встигли ще дослухати у професора Свенціцького: він у той час дуже вже забувався, проте ми були щасливі, що могли бачити і слухати великого вченого; другий великий учений Михайло Возняк прийшов на захист курсової роботи «Фольклорна основа „Тіней забутих предків“», матеріал для якої я зібрав ще до служби в армії під час пам'ятної подорожі по горах з Дмитром Павличком, та старий академік, як мені здавалося, був уже ніби відсутній, незабаром він і помер; а кантату «Кавказ» Станіслава Людкевича мені довелося вперше чути аж на 90-літньому ювілеї автора.

Думаю собі тепер, у своєму поважному віці, зі скрухою: ми найщасливіше покоління, бо нам судилося дожити до незалежності України, і водночас найбільш обкрадене інтелектуально. Ми самоуки або неуки, перед нами нині відкрився світ, ми проникаємо в нього і паленіємо від сорому за свою німоту, встилаємося своєї непрофесійності, недорікуватості в дискусіях; вінніпезький професор Мирослав Шкандрій, який мені в сини годиться, переходить у бесіді з мови на мову так легко, як я з української на російську, знає їх щонайменше п'ять, а ми мали таку високу професуру і в гімназіях, і в університетах – і не мали жодної можливості скористатися з її знань, бо комуністична система найбільше боялася національного інтелекту і якщо вже й не знищувала фізично його носіїв, то примушувала їх замовчувати настільки глухо, що в професора Рудницького,

наприклад, який знав понад десяток мов, ми могли навчитися хіба що літературних каламбурів.

Воістину обкраденими збуджені, як передбачав колись Шевченко, і передовсім духовно. А тому мені стає страшно, бо наш бездарний український парламент (бездарний сьогодні – в самостійній державі, бо вчора він ще творив революцію) так мало приділяє уваги культурі, яка повинна стати головною підвалиною держави: хліб буде, і хліб ми з'їмо, а що, крім освіченості, є запорукою безперервного цивілізованого розвитку? Згадаймо хоча б Японію, яка так мало має території, власного хліба і скарбів земних, а завдяки високому розвитку науки і культури диктує світові ринкові закони.

Але бачу вже я нове освічене покоління, яке надолужить те, що втратили ми. І якщо нині в українському парламенті, який є ні що інше як політичний бульйон, вирости такі професійні економісти, як Володимир Пилипчук, Олександр Барабаш, Віктор Пинзеник, юристи Сергій Головатий та Віктор Бедь, то можна сподіватися, що вже їхні учні будуть кваліфікованими будівниками України.

Тільки б ніхто не опікувався нами... Коли я проводив свою передвиборну кампанію, мій конкурент, трускавецький лікар Мирон Буцацький відповів одному ревному «опікунові», який переконував нас, що Україна сама існувати не зможе: «Не турбуйтеся нами. Лише вступіться з дороги, а нам залишіть пилу й сокиру. І ми здивуємо світ».

Не так воно просто, як говориться, але рація є в одному: стати багатим – матеріально і духовно – може тільки вільний народ.

Отож наше літературне покоління розминулося із ще живими тоді класиками, але так чи інакше мусило вийти на шкафут мистецької галери, де – біля штурвалу – зайняли місце літературні посередності, що їх згуртував біля себе збайдужілий до всього, крім міцних напоїв, голова Львівської організації Спілки письменників України Петро Козланюк, який сам – я повинен це сказати – посередністю не був: був він жертвою радянської бездуховності й безперспективності; стати справжнім письменником не мав можливості, а створювати читабельну комуністичну жуйку – пробував, але це йому не вдавалось, і він дочасу поламав перо.

Та знаходилась на палубі галери, на наше щастя, Ірина Вільде й сміливо виходив по трапу могутній письменник, до пори потім згаслий, – Григорій Тютюнник.

Атмосфера для нашого розвитку була більш-менш сприятливою: ректор Євген Лазаренко розбурхав сонне царство університету. Відбулося велике свято Франкового сторіччя, Нагуевичі стали студентською Меккою; у Підлиссі, з ініціативи Лазаренка, при нечуваному за радянської влади многолюдці встановлено пам'ятник Маркіянові Шашкевичу роботи скульптора Дмитра Крвавича; відсвятковано в університеті 50-річчя Андрія Малишка, який до смерті перелякав партократію своєю промовою, спрямованою проти русифікації, але саме тоді заचाївся у львівському обкомі партії найлютіший ворог української культури Валентин Маланчук, який спочатку вижив зі Львова Євгена Костянтиновича, а потім взявся за всіх нас...

На моєму курсі стихійно створилася студентська літературна група, яку я назвав «Гомороси» (Голомбйовський, Моторнюк, Роман і Солтис); ми підпільно збиралися на квартирі найстаршого серед нас студента Антона Доценка, де провадили завзяті політичні дискусії. Антон, який відбув німецьку каторгу, був досвідченіший за нас, проте грішив тим, що вірив у радянську систему, яку, мовляв, можна вдосконалити (не картаю його, до такої містики вдавався і Горбачов), ми ж не вірили, і це було причиною наших тяжких суперечок і повного потім розриву.

Крім того, я очолив на факультеті офіційний літературно-науковий гурток, на засіданнях якого незабаром з'явилися молодші за мене студенти, серед котрих швидко вирізнилися Михайло Косів, Богдан Горинь, Богдан Васишин, Ігор Калинець. Підходила нова генерація, яка незабаром заграла в першу скрипку.

Мене настигала тридцятка. Я багато встиг пережити, й мені запраглося сімейного затишку. З коханням не щастило. Богдану Хому, з якою наші стосунки стали товариськими, я познайомив з моїм знаменитим другом, і вона скоро стала його дружиною. Сподобалася була мені Галя Леонченко – дуже освічена дівчина, яка прагнула стати новелісткою, але нею не стала, була вона, як і багато дівчат, закохана в Дмитра Павличка, і для мене в її серці місця не було; розлучаючись з нею, я запросив її до себе на Новий 2000 рік, вона радо прийняла запрошення, але не дожила, бідна, і мені її дуже шкода. Справжнім і воістину нещасливим коханням була в мене Валя Бедюк – розкішна дівчина з русявою довгою косою, і я сам не знаю, чому ми не зійшлися, адже симпатизували одне одному. Я й донині її кохаю, ту, яку знав, і дякую долі, що ні разу не показалася вона мені у

старшому віці, хоча й телефонувала не раз; не треба розчарувань...

Я щасливо закінчив університет, втішився дебютом у журналі «Жовтень», теж щасливо, як виявилось потім, одружився з учителькою, яка працювала в Трочі і мешкала в моєї мами, Софією Денегою, родом з Войнилова, і ми обоє почали працювати в містечку Щирець на Львівщині учителями тамтешньої середньої школи.

З цього часу розпочалася моя професійна літературна праця.

9

За своє життя я лише тричі змінив місце роботи: п'ять років учителював, два ось уже роки працюю у Постійній комісії Верховної Ради України з питань культури, а між тим – цілих двадцять сім літ – обіймав посаду завідуючого відділом прози в редакції журналу «Жовтень» (нині – «Дзвін»).

І якщо за цей спорий відрізок часу мені пощастило знайти, підтримати, окрилити щонайменше сотню молодих прозаїків і вдсятеро більше тихих і войовничих графоманів відтіснити від літератури, то в цьому велика заслуга першого мого метра Григорія Тютюнника, який проскакав по українському літературному видноколі на баскому огирі, достоту як його родич генеральний хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник у свій час – бойовими шляхами; схарапудив і вбоки розігнав гнилу мерву на дзеркалі української мистецької стариці, учинив у замшлій течії могутній вир і сам канув у нього, наздогнаний німецьким осколком, який давно носив під серцем, і другий з тютюнниківського роду підтвердив прокляття, яке над ним висіло: найстаршого Юрка поцілила в потилицю більшовицька куля, наймолодшому ж, Григорові, свої збільшовичені недоноски зсукали петлю, – всі три Тютюнники загинули на п'ятому десятку життя, залишивши в серцях людей нестертий слід і нестерпний біль.

Не буду аналізувати письменницький доробок Григорія Тютюнника, його твори, а особливо роман «Вир», належно оцінені нашою критикою, писав про Г.

Тютюнника і я; хочу лише згадати про ті миті, які в'язали мене з ним, впливали, виховували, стимулювали мою працьовитість і чуйний слух на несміливі, але чисті голоси літературних талантів.

Я познайомився з Григорієм Тютюнником ще студентом третього курсу – у редакції журналу «Жовтень», де він тоді працював на посаді завідувача відділу прози. Вкотре уже (а тепер вирішив: востаннє) – зайшов сюди з рукописами своїх перших новел. Я вже тут бував і щоразу повертався ні з чим, вірніше, із тією самою порадою: «Більше читайте, вчіться у...» То були добрі поради і справедливі оцінки моїх перших спроб, та давали мені їх якось сухо, казенно вбивче.

Того дня за столом сиділа незнайома мені людина. Великогорова, тяжка й понура. На мене глянули втомлені очі й пройняли всього: були виразні, розумні й вимогливі. Зізнаюсь, я вже й не чекав якоїсь підтримки від цього непривітного на перший погляд чоловіка. Але почалася розмова, і всі мої упередження відразу пропали. Я побачив перед собою сердечного, розумного і щирого друга. Він розпитав, коли я почав писати, якими темами цікавлюся, сказав, між іншим, що не варто бути аж таким сором'язливим, хоч, як я помітив, моя хлоп'яча скромність йому сподобалася. Він у моїй присутності прочитав оповідання і сказав: «З вас, можливо, буде письменник. Але принесіть мені щось нове. І передрукуйте на машинці, будь ласка».

Я вийшов у коридор і подався сходами вниз, збентежений, стривожений – це ж уперше я почув від письменника добре слово про свої спроби, – та водночас і зажурений: грошей на передрук у мене не було... Враз почув чиясь руку на своєму плечі. «Не загнівайтесь, – промовив Тютюнник, уникаючи мого погляду. – З першого гонорару віддасте. Це для друкарки». Він вклав у мою нагрудну кишеню кілька купюр і квапно подався нагору.

Доброта, відвертість і простота Тютюнника просто вражали: він уголос говорив усе, що думав про себе і про людей. Заступникові головного редактора Петрові Інгульському сказав якось: «Твої нариси літературі не потрібні, хіба тобі самому», за що той обзивав його поза очі «геніальним ефіопом», маючи на увазі смаглявість Григорія. Мені якось сказав на вулиці: «Я буду повертати вам новели так довго, як Флобер Мопассанові, аж поки ви не принесете мені свою „Пампушку“». А коли я зайшов до нього з новелою «Доктор Бровко», якою потім дебютував, він прочитав, усміхнувся і сказав таке: «Я на гарматний постріл не підпускаю пробивних, а ви скромні, тому я згоден бути вашим меценатом».

Якось запросив на каву – Тютюнника, Мигалю і мене – єврейський письменник Олександр Лізен, і Григорій Михайлович за столиком ділився з нами своїм

задумом написати роман «Вир». Він, пам'ятаю, розповідав моторошну картину з часів голоду: дівчинка затиснула в долонці галушку і втікала з нею від сільрадівського опричника, а він таки наздогнав її, вибив з рук галушку й розтоптав (цей розділ цензура зняла з «Виру»); закінчив Тютюнник свою розповідь, без тіні позерства, так: «Я напишу прекрасний твір, я вже бачу його». А коли написав книгу, то у великій радості сказав привселюдно: «Хлопці, я чую, як до мене йде слава». Немало з цього приводу лихословили потім високопосадові спілчанські графомани, особливо Микола Романченко. Та Тютюнник і не оборонявся: він бажав слави, як орач дощу після сіяння чи сонця у жнива, і радів нею так, як добрий хлібороб густими сходами пшениці.

На посаді завідувача відділу прози Тютюнник працював недовго: після виходу в світ першої книги роману «Вир» він застряг у своїй Кам'янці-Бузькій – писав другу книгу. Я працював у Щирці, та до Львова приїжджав щотижня і часто з Тютюнником зустрічався. Якимсь я запитав його, звідки він черпає таку дзвінку мову. «Від бабусі Ориси, моєї тещі з Шилівки, – відказав Григорій Михайлович. – Я приїжджаю до неї, викликаю на розмови, а часом і спровокую сварку з сусідкою. Такої лексики і в Грінченка не знайдете».

Про смерть Григорія Тютюнника я дізнався, перебуваючи у відрядженні у Владивостоці. Не був на його похороні, тому й донині запам'ятався мені таким, яким бачив його востаннє перед своїм від'їздом. Я проходив парком Івана Франка і помітив Григорія на лавочці. Підійшов ближче і зупинився. Тютюнник сидів, ледь відкинувши голову, і не бачив ні перехожих, ні мене. Обличчя його було натхненне, осяяне внутрішнім світлом. У чистих виразних очах лягла задума, біля кутиків уст збіглися скорботні складки, запорошена сивиною чуприна впала на чоло. Я тоді вперше побачив, який він вродливий. Таким залишився в моїй пам'яті й донині.

...На палубі львівської мистецької галери застали ми уцілілого представника розстріляного українського відродження тридцятих років – обкраденого, змученого двадцятилітньою каторгою і на диво життєрадісного та по-дитячому наївного Володимира ГЖицького.

Після довжелезної перерви вийшла у світ його збірка оповідань «Повернення». Ми, наймолодше тоді літературне покоління, просто-таки накинулися на ту книжку, й була вона для нас відкриттям, і радістю, і святом: кожен з нас знав, що ім'я автора «Повернення» лунало вже колись доброю славою, що знаменитий роман «Чорне озеро», якого ми поки що не мали змоги прочитати, ще у

двадцятих роках увійшов у золотий фонд української класики.

Невелику книгу новел про мужніх людей далекої Півночі, особливо новели «Лось», «Помста», «Самшитовий гай», ми зачитували до дірок, відкриваючи для себе дивний чар екзотичної тундри, яку так майстерно, з любов'ю і з відтінком легкої туги змалював ще не відомий нам Володимир ГЖицький.

Якось я зайшов до редакції журналу «Жовтень», і головний редактор Юрій Мельничук представив мене поставному, з високим чолом і дбайливо зачесаним набік волоссям чоловікові. Був він не молодий, але й зовсім не подібний на шістдесятирічного діда; орлиний ніс, дещо скептично закроені губи й добрі очі приваблювали й заповнювали.

«ГЖицький», – назвав себе чоловік, а мені за невблаганною асоціацією уявився той із одноіменного оповідання гордий, благородний і граціозний лось, і таким – добрим, ніжним, вірним і непоступливим – я сприймав письменника до останнього дня його життя.

Ані сліду втоми, ні тіні озлоблення після тяжких життєвих випробувань не бачили ми в його поведінці, не чули в його мові. Невсипуща енергія, допитливість, широко відкритий погляд на довколишнє життя, доброзичливість, вибагливість і спрага пізнання характеризували його протягом останніх двох десятиліть життя і праці.

Давно немає серед нас Володимира Зеноновича. Не залишив він після себе надто гучної слави, і в цьому не його вина, а кривавої комуністичної системи: високі літературні набутки двадцятих років не вдалося йому закріпити новими, ще сильнішими творами; другий період його творчості, після повернення з каторги, позначився, за невеликими винятками, автобіографічністю і не першого штибу конформістською мемуарністю, що поставило його твори в кут літературного процесу.

Вірю, настане час – і до творчості ГЖицького звернеться із особливим зацікавленням незнане ще нині покоління читачів, яке, відвіуючи в його книгах зерно від половини, розпізнаватиме в них складну епоху в історії нашого народу – період першої половини двадцятого століття.

Мені неодноразово доводилося вирушати з Гжицьким у далекі й близькі мандрівки. Це були радісні для мене хвилини, а водночас і клопітні. Педант зроду, Гжицький не терпів запізнень. Коли хтось не приходив вчасно, він втрачав настрій і покидав компанію. Відчуваючи, що шагренева шкіра його життя невблаганно скорочується, а відібрано в нього було цілих двадцять літ, він жадав побачити якнайбільше, якнайповніше насититися враженнями, і горе було тому, хто заперечував йому, що є кращі гори в світі, ніж Карпати, – коли ми бували в Карпатах; на Кубі він співав іншої – невдоволено бурчав, коли хтось не захоплювався королівською пальмою чи орхідеями, а на бідного Якова Стецюка привселюдно насварив, коли той, кваплячи його до автобуса, не дав надивитися на мініатюрного колібрі, що довгим дзьобиком спивав нектар з троянд над Когімарською затокою.

Володимира Зеноновича, який хворів алергією до фальшу й брехні, легко було здурити, що ми незлобливо й робили: він ніколи не ображався, коли ми, молоді, добродушно забавлялися його наївністю.

«Чого ти отруюєш себе тими цигарками, сину?» – запитав він якимось одного жартуна-поета. «Нікотин розбуджує уяву», – бовкнув поет. «Справді?! – попросив Гжицький цигарку і, затягнувшись, сплюнув. – Ні, це неправда, ніяк не можу в таке повірити – паскудство, та й годі!»

Не забуду, як у залі абстрактного мистецтва в гаванському Капітолії він довго й терпляче розглядав живопис, намагаючись знайти сенс у гармонії кольорів, все розпитував товаришів, що вони бачать у тій чи іншій картині, прислухався до чужої думки, сумнівався, проте категоричних висновків не робив. Та ось, коли ми підійшли до якоїсь потвори, звареної зі шматків покрученого металу, й екскурсовод почав пояснювати, що ця скульптура символізує любов, Гжицький вибухнув гнівом: «Хто сміє так трактувати кохання?!» – заволав.

У житті, як і в творчості, Гжицький був ніжний, людяний, проте я довго не знав, що він володіє справжнім почуттям гумору. Одного разу мені було соромно і навіть страшно: Володимир Зенонович дізнався, що я в компаніях наслідую його голос, манери, жести. Запитав мене, чи це правда. Я змушений був зізнатися.

«Тоді, синцю, – сказав він, – зробиш це при мені в Спілці на новорічному вечорі».

Я виконав його просьбу і чекав суду.

«Не забудь це зробити тоді, як мене не стане», – мовив ГЖицький, коли я виконав «номер».

Я це й зробив на поминках по ньому, хай простить мені Господь.

«Як мене не стане...» – ГЖицький часто повторював ці слова немовби жартома, не видно було, щоб він заглиблювався у їх фатальний сенс, – так, ніби й не вірив, що це може коли-небудь трапитися. Яюсь, вислухавши скаргу значно молодшого від себе чесного й нудного письменника Дмитра Бандрівського на старечі хвороби й немочі, сказав до мене з глибокою скрухою: «Не хотів би я дожити до такої старості!»

Шанований автор «Жовтня» Володимир ГЖицький майже щодня широко, аж сипалася з одвірків штукатурка, відчиняв двері редакції – не з метою дізнатися, в якому номері йде твір, а так: «побачити вас, мої любі». Сідав, розповідав якусь стару пригоду, пересипаючи розповідь емоційними вигуками «Царице небесна» – тоді хрестився, і поруч – «о катюга вусатий!» – тоді спльовував; потім розпитував нас про дітей – своїх не мав, посилав усім повітряні поцілунки, й усміхнений та дужий сімдесятисемилітній дід буквально збігав сходами вниз, бо в нього ніколи не було часу...

...Кілька слів про великого химородника і характерника, батька української модерної новелістики Михайла Яцкова, який у двадцятих роках замовк назавжди і спілкувався – до нас – хіба лише з однією Іриною Вільде.

Тяжка письменницька доля випала йому. Найталановитіший член літературного угруповання «Молода муза», яким опікувався і не раз батожив – заслужено і незаслужено – Іван Франко, завжди, проте, виділяючи на перше після Стефаніка місце молодого модерного новеліста, Михайло Яцків у перші роки польської окупації в Галичині став несподівано для всіх колабораціоністом, за що його збойкотувала галицька громада, і він назавжди замовк, не написавши більше ні рядка не те що художньої прози – навіть підпису свого ніде не ставив.

Найдужче зневажав його посередній прозаїк Денис Лукіянович, про якого писала колись Леся Українка, що його твори читати – все одно що жувати вату, – він називав його «хрунем». Мені самому доводилося чути: маленький гном з довгою білою бородою, який завжди чомусь сидів у президії й іншого місця в залі засідань Львівської організації Спілки письменників для себе не знаходив,

попискував картаво, коли до зали заходив Михайло Яцків: «О, х'юнь пийшов!» І коли хтось не розумів, що сказав Лукіянович, Михайло Рудницький, який завжди сидів у передньому ряді, пояснював: «Він каже, що до нас зайшов хрунь».

Рудницький теж був вартий свого. Ерудит, скептик і літературний цинік, він водно глузував з молодих поетів, які читали в залі засідань свої поезії або виступали із роздумами про літературу; кидав з першого ряду в'ідливі репліки, які згодом усім приїлися й остогидли: «Назвіть хоча б двох французьких поетів», «Щоб говорити про „Варлаам і Йоасаф“ Франка, треба знати стільки мов, скільки знав він», а найулюбленішою його фразою було: «Ваші вершики можна читати знизу вверху і зверху вниз, і від того їх зміст не міняється».

Мав Рудницький необережність сказати це на адресу молодого Павличка, і той тяжко відомстив професорові. Переклав «Осінь» Пушкіна українською мовою з останнього рядка доверху (Стояв листопад біля двору, Надходила нудна пора – і т. д.) і прочитав на засіданні поетичної секції, видаючи вірш за свій. Рудницькому поезія сподобалася, він схвально похитував головою й почісував пальцем борідку, а Павличко, закінчивши, сказав: «Так ось, Михайле Івановичу, я щойно прочитав знизу вверху вірша Пушкіна „Осінь“ у своєму перекладі». Пирснув у залі сміх, Михайло Рудницький вийшов, на засідання більше не приходив, і від цього ми, звісно, багато втратили.

Але – про Яцкова. Надходила відлига шістдесятих років, і молоді письменники потягнулися до чистих джерел, відшукуючи в літературній спадщині і в сучасній поезії те справжнє, що не було вражене фальшем і політичною спекуляцією. Знайшли молодого Тичину, Фальківського, Зерова; відкрили поетичну скарбницю Богдана Ігоря Антонича; я вчився лаконічності в Івана Керницького («Святоіванські вогні»), а зразком лапідарності була для мене новела Михайла Яцкова «Гермес Праксителя».

Аж потім я дізнався, що львівські молоді літератори (працював тоді в Щирці) за кілька років до мене відкрили для себе Михайла Яцкова: внадилися до нього, слухали з відкритими ротами його цікаві розповіді про літературне життя минулого століття і водили старого на каву, бо любив метр добре й випити. Та коли ті безпардонні молодики – В. Лучук, М. Петренко. Б. Горинь – намагалися завести Яцкова в третю або четверту кав'ярню, він вивільнявся з рукавів свого чорного сюрдута з кротовим коміром і втікав додому, знаючи, що на другий день хлопці принесуть йому сюрдут і викуп – «бенькартик» монопольки.

Звісно, всього цього я не знав, коли з тремтінням у серці переступав поріг його квартири по вулиці Мечникова. Зробив я це з лукавої намови директора видавництва «Каменярь» Дмитра Цмокаленка. Мені було запропоновано вступити до Спілки письменників – я збирав рекомендації. Мав уже їх дві – від Ірини Вільде і Дмитра Павличка, а за третьою зайшов до видавця моєї першої книжки Дмитра Цмокаленка. Цмокаленко мене не любив: я писав інакше, ніж його пристосовницьке покоління, він у нас, молодих, небезпідставно вбачав майбутню опозицію прокомуністичному письменницькому кланові і, звісно, рекомендації дати не хотів. Та щоб якось викрутитися, підступно порадив вдатися до Якова («О, як він дасть рекомендацію, то тебе приймуть без жодного слова!»), знаючи наперед, що Яцків жодної цидули за своїм підписом нікому не дасть.

Мені відчинив двері старезний вісімдесятип'ятилітній дідуган з обвислим аж на груди жировим волом і довгим тонким носом, що хилитався, мов п'явка; чорні гострі очі, що збіглися до перенісся, пройняли мене недовірою, цікавістю і лукавим блиском; не маючи вже аж надто доброї пам'яті, старий подумав, певне, що це прийшов до нього Горинь або Лучук, постояв якусь мить – чистий тобі римський патрицій у банному халаті – і помахав сварливо пальцем:

«А бенькартика приніс?»

Я не зрозумів. Вийняв із внутрішньої кишені піджака свою тоненьку книжечку «Прут несе кригу» і, подаючи йому, мовив затинаючись:

«Я... Я хочу вам подарувати...»

«Ого-го, пишеш! Це добре! – вигукнув Яцків, забираючи в мене книжечку. – А пляшечки не приніс?»

«З чим – пляшечки?» – запитав я, відчуваючи, як душа йде в п'яти.

«Таж не з водою... Не приніс? Ну, то принесеш другим разом».

Я втямив, що мені треба йти геть, але все ж наважився сказати, чого ж врешті-решт завітав до нього.

«Я вступаю в Спілку письменників і прошу вашої підтримки».

«А що, не приймають? О-о, вони такі, я їх знаю! То скажіть їм, що старий Яцків стоїть за вас по-козацьки – ого-го!»

«А ви мені це „ого-го“ напишіть», – випалив я.

Він глянув на мене, мов на ворога, і відказав коротко:

«Е ні. Щодо того – то ні!»

Я аж тепер зрозумів, що мене обдурено, і позадкував до дверей. А Яцків умить забув про мене, сів за бюро в своє вольтерівське крісло і, покручуючись на ньому то в один, то в другий бік, розгорнув мою книжечку і почав читати новелу «Бузьків вогонь», якою збірка врозпочиналася.

Я затамував подих і стояв біля порога. Яцків читав, читав, потім шморгнув носом, взяв ручку, аркуш паперу і довго щось писав. Коли закінчив, сказав сам до себе: «О, я в молодості вмів ще краще писати! А тепер мене знають більше в Японії, ніж дома». Він глянув на двері й зовсім не здивувався, що я стою іще біля порога.

«На! – подав мені записаний папір. – Але на другий раз без бенькартика не приходь».

О, що то була за рекомендація! Й говорити незручно...

Мене прийняли до Спілки, як і передбачав Цмокаленко, – «без жодного слова». Я справив у ресторані бенкет, а Ірину Вільде попросив, щоб вона привела і Яцкова.

Яцків мене не впізнав. Він сидів за столом, попивав коньяк і був відсутній. За рік його не стало. А тоді, на бенкеті, Ірина Вільде вилила мені на голову чарку горілки і поблагословила в літературу. Я назвав її «нанашкою», і це ніжне прозвисько залишилося за нею назавжди: хотів назвати нанашком і Яцкова: виголосив тост за його здоров'я, подякував за рекомендацію, та він нетерпляче похитав носом-п'явкою і мовив:

«Юначе, я тридцять років нікому нічого не підписую і нічого не пишу, та й вас бачу вперше».

Нині, дякуючи Миколі Ільницькому, ми маємо опубліковані всі твори Яцкова і пишаємося знаменитим письменником. Чи додасть щось до його імені цей мій спогад? Можливо...

Про молодомузівського характерника можна – і варто – написати цілу книгу. Його образ я вивів у романі «Шрами на скалі», проте дуже фрагментарно – Яцків заслуговує на більше... Та ми й донині вражені комплексом неповноцінності. Вічно осміяні і чужим сміхом принижені, втратили почуття самоіронії, не вміємо кепкувати самі з себе, боїмося сказати звичайну правду про великих людей, творимо з них ідолів і залишаємося нудними, мов старі діви або монашки, і зрештою, будучи такими, створюємо й нудну літературу. А потім скаржимося, що нами не цікавляться чужинці...

Тут би годилося відвести цілий розділ для Ірини Вільде. Та боюся, що не зумію цього зробити: вона увійшла в моє життя як рідна, як справжній приятель. Я любив її і сперечався з нею, я навіть посмів одного разу не прийти до неї на багатолюдні посиденьки в день її народження: перед тим вона необачно скомпрометувала себе неприхильною, з політичною інкримінацією, статтею проти молодих письменників – було й таке, хай їй Бог гріха не пише... Якось з Романом Кудликом ми серед ночі втекли із її дачі в Дорі, не витримавши міщанської компанії. Вільде, у свою чергу, сварила мене, мов мама, коли я без рації задирався в суперечках, – та це були стосунки сина з матір'ю, а про маму що напишеш – тільки й те, що вона мама.

Вільде була єдиною особою серед львівських письменників, біля якої гуртувалася літературна молодь. Вона була енергійною, дотепною, деколи смішною – якщо брати до уваги її забудькуватість і недбалість щодо зовнішнього вигляду, але завжди цікавою і мудрою. Новаторка у прозі, сама чужі новації не завжди сприймала, і прикро не раз було Ніні Бічуї, яку Ірина Вільде називала донею і водночас зізнавалася, що не вміє читати її творів.

Не можу пробачити їй змаркшищення знаменитої епопеї «Сестри Річинські» – як те все тепер відредагувати?

Але й не міг я натішитися її пожадливістю до життя: де тільки її не носило! То Японія, то Америка, то Коломия, то Москва... Ну, а що б ви сказали на те, що одного разу, вибравшись із своєю мамою на весілля до її далекої родини в селі Микитинцях на Косівщині – у той глухий закуток за річкою Пістинькою, через яку треба було вміти перейти хисткою кладкою і не запаморочитись, – побачив я за

весільним столом на чільному місці свою «нанашку»!

«Хлопці, кудись поїдемо! Виберемося в гори на санки! Поїдемо бригадою в рідні села, і по тому, як нас там будуть приймати, дізнаємося, хто ми є! Хлопці, скільки я можу бути між вами наймолодшою?»

А на моїх сорок років вона принесла в подарунок свій п'ятитомник з таким автографом: «Може й таке бути, що ці книжки, Романе, переживуть твоє й моє життя. Хай тоді знають нащадки, що нас з тобою в'язала козацька приязнь – ніжна і сувора».

Тож, напевно, зможете, дорогі читачі, уявити мій біль, коли настав такий страшний і несправедливий час, що Ірина Вільде мене не впізнала, і навіть моє прізвище нічого для неї більш не означало...

Постать Вільде буде присутня у моїх спогадах весь час. Хай буде благословенне її ім'я.

1961 року я перебрався зі Щирця до Львова. Довго не зустрічав однодумців, і мене загрозово засмоктувала чужа компанія. Я зблизився з Петром Козланюком, але ж його «собутильниками» були Романченки і йому потрібні графомани, що плазували перед «вуйком» і тікали від нього й доносили кому треба, коли він, сп'янівши, затулював стрілецької «Вернеться ще тії стрільці січовії, задрижить тоді Варшава!».

Любив я Юрія Мельничука: він так багато зробив для мене, публікуючи і всюди рекламуючи мої писання. Але не міг Юрко стати моїм другом – адже все своє коротке творче життя змарнував на блюзнірські памфлети, в яких очорнював історію Галичини і її стражденний народ. Не знаю, в ім'я чого робила це така талановита і вродлива людина. А задля кар'єри – більш нічого.

Тарас Мигаль, мій земляк і приятель, робив таке саме не задля кар'єри: через свою відданість Вакху жодного вивищення він здобути не міг. Коли п'янів, обзивав себе найгіршими словами, каявся, а потім переконував, заспокоюючи мене й себе самого, що пише антинаціоналістичні памфлети задля популяризації заборонених імен та ідей. Можливо, так воно й було – але якою ціною! Письменник, який написав найкращий і найправдивіший твір про часи німецької окупації у Львові «Шинок „Оселедець на ланцюзі“», людина енциклопедичних

знань, сердечний і добрий чоловік – свідомо йшов із світу з неславою.

Найстрашніше те, що вороття до національної порядності цим людям не було. Хто вкусив плоду із комуністичного дерева пізнання зла, той був злом покараний, а добра уже принести не міг, як би не переконував себе, що замасковано чинить справедливе діло. Хто раз піддався спокусі більшовицької змії, тому ворота у світ порядності назавжди закривалися.

У таке оточення потрапив я, переїхавши із Щирця до Львова. Не обливаю брудом цих людей – вони були жертвами комуністичної системи. Та між ними залишатися мені було б смерті подібно. Що сталося із здібними людьми Богданом Василичиним і Аркадієм Пастушенком? Зазнавши дешевих вигод і сумнівної популярності, ці молоді й енергійні люди пішли далі за своє оточення...

Доля була для мене милосердною. Я знайшов молодших за себе друзів – чистих, мов кришталь, згуртував їх біля себе і з ними – окремою міцною ланкою – увійшов у гурт Ірини Вільде, з ними перебув лихоліття сімдесятих років, і сьогодні у незалежній Українській державі йдемо ми разом визначеним нам відрізком життєвої дороги.

10

Лютий 1992 року. Розпочалася П'ята сесія Верховної Ради України. Приватизуємося, воєнізуємося, окультурюємося. В село повинен повернутися господар, на сторожі держави має стати Українська Армія, парламент приймає нарешті Закон про культуру. Одеський, Прикарпатський і Київський військові округи присягнули на вірність Україні, крім головнокомандуючих – Президент замінив їх іншими. Адмірал Касатонов не допустив українських депутатів на кораблі, ситуація загострюється, Кравчук вимагає від маршала Шапошникова зняття з посади командуючого Чорноморським флотом. Ціни ростуть, карбованець втрачає будь-яку вартість, Українська держава чекає своєї валюти.

Видавництва, преса, зрештою вся культура віддана на поталу ринкового хаосу, хоч до справжнього ринку ще далеко. Гинуть газети і журнали, закриваються видавництва. Українські письменники, які створили «Просвіту», РУХ, Народну Раду і врешті-решт були ініціаторами проголошення незалежної України, перші

постраждали від самотійності: не мають можливості видавати свої книги, національна література відтісняється на ринку російськомовною бульварщиною і порнографією.

Комуністичні й націоналістичні екстремісти чекають соціального вибуху знедоленого люду, щоб захопити владу. В Одесі бойовики з Української націоналістичної партії проголошують винятковість української нації, яка повинна завоювати світ і стати імперією; імперські недобитки в Москві виходять на демонстрації з портретами Сталіна, а в Україні народний депутат Олександр Мороз збирає комуністичний люмп під червоні прапори Соціалістичної партії України.

Нині, як ніколи, треба бути єдиними. Та чи може бути єдиною зчервивлена традиційною охлократією і комуністичною автократією українська нація? Видно, поки що не може. Монолітний РУХ розколюється, і вбиває в нього клин не хто інший, як В'ячеслав Чорновіл, пекуча спрага влади якого не вгасилася на президентських виборах і не зреалізувалася на посаді голови Львівського облвиконкому. Чого в нього більше – патріотизму чи егоцентризму? Нині треба підтримувати Президента, а не боротися з ним, в опозицію до нього стали сьогодні колишні партократи, Народна Рада вийшла з опозиції, хіба цього не розуміє Чорновіл?.. Але як казав хтось із моїх знайомих: людина перевіряється владою і горілкою. Чорновіл не п'є...

Я дивлюся все-таки з оптимізмом на цю тяжку ситуацію. З біди ми вийдемо, як тільки відсунемося подалі від Росії. Росія ніколи демократичною не буде, імперський шовінізм – у душі майже кожного росіянина. Тому підтримуймо зовнішню політику Кравчука, який прагне наблизити Україну до демократичної Європи. Тільки там наш народ пройде школу справжнього демократизму: про це говорив ще Микола Хвильовий.

«Хто ж він – Кравчук? – запитали мене вчора у Вінниці, куди я їздив на літературні – нарешті літературні – виступи. – Патріот чи заложник престолу?»

Не знаю. Те, що він робить нині, можна робити тільки з патріотичних спонукань. Він гордо і незалежно веде себе супроти Росії, відверто називає російських шовіністів держимордами, я не бачу в його поведінці ні тіні страху чи залежності. Так хто ж він – Кравчук, вчорашній комуністичний партократ? Справді – Мазепа? Але на нинішній день кращого – хитрішого, зваженішого й рішучішого президента годі й видумати. Проте не квапмося з оцінками: ми ще не знаємо,

чим дихають вчорашні комуністи, котрі стали нині при кермі незалежної України. Чи не загрожує нам комуністична самостійність?

Одне слово – цьогорічне Різдво проминуло хоч і в тривогах, зате в чіткій визначеності: ми маємо свою державу і готові стояти за неї на смерть.

А минулого року на Різдво держави ще не було, і ми не знали, коли її збудуємо. Тепер готові обороняти проголошену державу, а тоді лише боролися за її створення. На нас чигав, мов гриф на мершу, новоогарьовський союзний договір – остання петля для нашого народу, яку зсукала імперська армія і її слухняний пахолок Горбачов. Тоді запахло в країні військовим переворотом, і це невзбарі сталося. Тоді сидів Степан Хмара в тюрмі й писав звідти свої безвідповідальні листи, в яких закликав до розпуску парламенту на нашу і свою погибель. Тоді було так тривожно, що навіть колядники не прийшли заколядувати.

І ось у надвечір'ї третього дня Різдва почувся дзвінок у дверях. Таки прийшли! Я, невимовно втішений, кинувся зустрічати колядників, відчинив наротвір двері – а там Юрко Брилинський, актор театру ім. Марії Заньковецької, один з тих, які мали право кликати мене «папою». Непрошений зайшов.

Не встигли ми розговоритися – як знову дзвінок. Відчиняю: стоять Ніна Бічуя і Роман Кудлик – непрошені прийшли.

Тільки випили чарочку – і знову: то вже Роман Безпалків – теж непрошений.

Сказала Ніна: «Немає тільки Володі Яворівського і не буде – він у Києві». Тільки вона це сказала, а до мого кабінету, де ми розсілися, входить разом з Сонею наш красень!

Хто про таке міг подумати? Я ж нікого не кликав, і вони не змовлялися. Що це за знак, що вся моя компанія, яка вірно і дружно, підтримуючи одне одного, втішаючи, допомагаючи, ціло пройшла через тяжке двадцятиріччя, зібралася, не домовляючись, рівно в такому складі, як колись, – і теж у мене!

То сказав я, тамуючи сльози розчулення:

«Гряде до нас, братове, велике лихо або велике щастя. Якщо лихо – то знову вкупі його перебудемо, коли ж щастя – разом зустрінемо його».

...Влітку 1960 року перед святом Івана Купала я приїхав до Криворівні у гості до свого приятеля і колишнього однокурсника доцента Івана Денисюка, який перебував там із студентами на діалектологічній практиці.

Криворівня завжди вабила мене до себе ще з тих пір, коли ми з Павличком втікали з-над Черемоша від граду через гірські хребти і мало не зажили смерті на брусторській полонині; потім я не раз примандрував у цю дивовижну закутану Карпат, де не тільки очманієш від суворої краси довколишньої природи, а й фізично відчуєш вкраплені у криворівненські стежки сліди великих людей, а ще жили тоді дев'яносторічний Микола Потяк, в якого квартирував Михайло Коцюбинський, коли писав свої «Тіні забутих предків», і стоп'ятилітня Параска Харюк, котра з подробицями розповідала про те, як колись до каменя, що зветься нині Франковим, виносила поетові щоранку збанок свіжого молока.

Цього разу я тут застав стареньку, важку тілом і молодечо енергійну дружину Гната Хоткевича Платоніду Володимирівну, молоду Михайлину Коцюбинську і компанійського Платона Воронька, з яким вже встиг подружитися в Станіславі, куди він щоліта приїжджав на відпочинок. Нема вже нині ні Платоніди, ні Платона, постаріли й ми з Іваном та Михайлиною, а купальська ніч у Криворівні не забувається та й не забудеться ніколи: освятилися тоді новітні стосунки між людьми, які входили в літературу не для того, щоб тільки писати, мати ім'я і отримувати гонорари, а й утверджувати в нашому національному житті нову зброю – правдиве слово, за яке потім всі якось поплатилися, та не відступили, поки те слово не проголосило найзаповітнішого політичного акту, – а вже потім воно трансформуватиметься в новітню художню сутність.

Винятком у цій компанії був хіба що один Платон Воронько, цей симпатичний, веселий паруб'яга і здібний поет... а може, й не був він надто здібний, коли не зумів і не хотів сприйняти нові віяння, як це сталося з Рильським і Малишком, і став на боці Шереметів, Равлюків і Левад у боротьбі проти «шістдесятників».

Я повів товариство на Писаний Камінь, там ми розпалили ватру, Платон пригощав усіх горілкою, ми п'яніли від алкоголю, гірської краси і своєї молодості, з нами були й студенти – розумні й вільнодумні хлопці і одна в одну дівчата-красуні, які у відблисках полумені здавалися неземними істотами.

З гурту хлопців до мене пильно приглядався юнак з татарським чи то циганським обличчям; це, мабуть, той, подумав я, котрий – коли Денисюк представляв мене студентам – хмиркнув зневажливо: «Іваничук написав „Прут несе кригу“ і „На краю ночі“, то, може, скажете, що ви той Іваничук?» Мені лестило те, що студенти обрали вже мене своїм літературним кумиром, і я не образився: тепер хлопець не знав, видно, як загладити свій нетакт, а познайомитися зі мною ближче явно хотів, та не встиг. Мене взяли попідруч дві красуні і повели на сінокоси – були це Жанна Храмова і Таня Кобржицька; ми до світанку блукали левадами й царинками, доночували під копицею, і можете уявити собі мій стан, коли їх було дві, а я один, і жодна з них і в думці не мала, щоб заснути.

З тим студентом я познайомився пізніше на літературному вечорі в Політехнічному інституті. Був це Роман Кудлик. Він прозрівав тоді, нещадно зривав з очей комсомольську полуду й ідеалізував Хрущова. «Лікував мене лікар у двобортному костюмі», – писав він в одному вірші, але й цих ілюзій Роман швидко позбувся під впливом Богдана Гориня і, певне, моїм: Кудлик викристалізовувався в непоступливого протестанта проти комуністичної фальші і таким залишився й досі – мовчазним, сердитим юнаком, якому нині вже, слава Богу, за п'ятдесят.

Ми стали побратимами, і було нас два.

Не знаю, як зараз спілкується творча молодь, а тоді ми, формально належачи до офіційних спілок, гуртувалися, як це було в двадцятих роках, у творчі асоціації за смаками й поглядами, і не було такого поета чи прозаїка, який би не спілкувався з художниками і акторами, композиторами і молодими вченими.

Ми збиралися, звісно, в художніх майстернях – у скульптора Еммануїла Миська і подружжя – скульптора Теодозії Бриж та графіка Євгена Безніска. На ці «бімбери» приходили актори Богдан Антків, Федір Стригун, Богдан Ступка, Юрко Брилинський, Володимир Глухий, письменники Роман Кудлик, Микола Петренко, Дмитро Герасимчук, художники Іван Остафійчук, Володимир Патик, Любомир Медвідь, відвідували ці вечори зовсім не знайомі нам прихильники мистецтв, серед яких були й стукачі; ці майже підпільні зустрічі ставали для всіх нас і для мене високою, хоч дещо хаотичною, школою пізнання новітніх напрямків у мистецтві й поезії, і я навіть не уявляю, яким я став би письменником, якби – затятий послідовник традиціоналізму – залишився поза цією компанією, у Щирці.

Партійні бонзи забили тривогу. Львів був оголошений особливим містом, з Москви і Києва нагрянули комісії, почалися відвідини майстерень – з'являлися ідеологи на чолі з секретарем ЦК КПУ Скабою і львівським партійним посіпакою Маланчуком; художників Бриж, Патика та Остафійчука оголосили абстракціоністами, що ототожнювалося з націоналізмом; журнал «Жовтень», в якому зібрався колектив одностудійців (головний редактор Ростислав Братунь, завідувач відділу критики Микола Ільницький, завідувач відділу поезії Роман Кудлик, прозою відав я), був оголошений ідейно хибним, над Р. Братунем зависла загроза зняття з посади.

І саме в той час, гнітючий і тривожний, відбувся несподівано для партократів і для нас також мистецький акт української соборності, предтеча живого ланцюга між Києвом і Львовом.

Були це поетичні гастролі перших «шістдесятників» – членів київського Клубу творчої молоді – Івана Дзюби, Івана Драча і Миколи Вінграновського та експлікація п'єси Миколи Куліша «Отак загинув Гуска», яку провели у Львівському театрі ім. Марії Заньковецької молодий режисер, президент Клубу Лесь Танюк і художниця Алла Горська.

Тоді я ще не мав тісних зв'язків з письменниками Києва. Товаришував лише з Борисом Олійником, який познайомив мене з молодим і лютим критиком, який дотепно і нищівно висміяв львівських графоманів у памфлетах «Радість безмежна» та «Життя і пригоди рожевощогого Ананія», Анатолієм Шевченком: вірну дружбу ми з ним пронесли до сьогоднішнього дня. Зустрічався також з мудрою Михайлиною Коцюбинською, яка мені розповідала про молодих і зовсім незвичайних у контексті сучасної літератури поетів Івана Драча та Миколу Вінграновського, які назвали себе «шістдесятниками», а Платон Воронько – який жаль! – дражнив їх у своїх віршах «сестидесятниками» та еквілібристами і глузував: «Гриси Драчеві терпуги!» Івана Дзюбу я вже читав: його критичні статті засвідчували, що в Україні з'явився критик-новатор, безоглядний і чесний, а щонайголовніше – глибоко ерудований: ми звикли були фіглювати іменами європейських письменників, а він їх творчість досконало знав і умів визначити її вартість для нас. Такої методології в літературній критиці ми після Івана Франка не знали, тож не дивно, що всі Дзюбою зачитувалися, і навіть скептик М. Рудницький прийшов на зустріч з київськими гастролерами, щоб почути живу мову Івана Дзюби.

У актовому залі Львівського університету я побачив трьох красенів, які, до речі, всі до одного потім поженилися у Львові; вони були горді, але приступні, вони заговорили зовсім іншою поетичною мовою, яка зачаровувала і викликала мимовільний протест: їй треба було піддатися або заперечити новими, спородженими тільки тобою художніми формами.

І коли «Ніж у сонці» Івана Драча викликав обурення в партійних наставників, а в літературних журів – глузи, то в мене сталася різка зміна у ставленні до авангардистської літератури: я зрозумів, що мені треба вириватися з традиційних пут, мов метеликові з лялечки, і піти далі, полетіти своїми манівцями і знайти свою нову дорогу, щоб не засохнути, мов шовкопряд в коконі, і я відчув, що зможу.

Шевченківська аудиторія була набита студентами, викладачами, літературною молодцю і старими письменниками, з яких чимало прийшло хіба лише для того, щоб почути від молодих суддів смертний для себе вирок: заперечення їхньої косності, консерватизму, двоєдушності і пристосуванства.

Дзюба своїми логічними формулами, які визначали мистецтво як самодостатню категорію, а не слугу державних структур, як духовну силу, що завжди стоїть в опозиції до офіційної влади, як субстанцію, яка може мати тільки національну заангажованість, приголомшував людей, котрі свою творчість, якщо її можна було так назвати, вкладали, ламаючи їй кості, в прокрустове ложе схем, видуманих і назавжди визначених партійними форналями від літератури; їхня діяльність вмить на очах у тисячоголового залу втратила будь-який сенс. Молода публіка, яка тоді ще не наважувалася викрикувати «ганьба» і «слава», безнастанно плескала в долоні, плескала ритмічно – ніби цвяхи забивала у віка домовин, в яких враз упокоїлися духовні мерці. Вінграновський читав свого «Пророка» і кидав у обличчя пристосовникам: «Я рік йому: „Брехав я людям, тож покарай тепер мене!“, „І мій язик орденоносний згорів, як лист, як віск розтав!“» Іван Драч вибухнув, мов вулкан, своїм «Ножем у сонці», сколихнув нашу безкрилість віршем про наївного Гаврила, який соромився крил, що вирости у нього на плечах, і безжально обрубав їх, а вони все росли й росли (Господи, чи виростуть вони у нашого Гаврила хоч тепер?), а закінчив свій виступ одою сивоголовому метрові із чорним піднебінням, адресованому Любомирові Дмитеркові, якого в залі не було, – тож підвелися львівські сивоголові метри на чолі з Антоном Шмигельським – косяк придворних письменників покинув актовий зал під злорадний регіт розбурханої літературної молоді.

То був знаменний час. Київські «гастролери» вперше в радянській літературі заявили, що нове письменницьке покоління полишило батожити свій власний народ, відмовилося назавжди від плаксивого й нудного національного мазохізму й вирушило на штурм ворожої фортеці. Література з бонни, сестри милосердя і бурсацького езекутора стала враз на поріг державного будівництва.

Тож можна було сподіватися жорстокої реакції.

Опікував й представляв гостей Дмитро Павличко. Павличко мав уже таке право: він перший виступив проти існуючого порядку книжкою поезій «Правда кличе», а особливо сонетом про Торквемаду, в якому висвітлив із темряви тюрму, готову постійно зазивати до себе нових тюремщиків; Павличко був тяжко поранений морально – його книжку порізали, а він сам потрапив у неласку... Потім він знайде стежку, якою вийде з поля бою: та стежка не буде надто гонорова, але поет врятується і ще напише «Поєдинок», «Ти зрікся мови рідної», «У бібліотеці Леніна», і будуть ці та інші знамениті його твори читати сміливі декламатори на вечорах, і будуть у пошані схилитися перед автором вдячні читачі, та прийде час волі – і ті поетичні його шедеври відсунуться набік, і ніхто не захоче їх помічати, як не помічають двигунових поршнів, що виконали свою службу, а на капоті машини залишиться видною іржа брехні, і довго нею колотимуть водієві очі, хоч та іржа не заважала машині, в якій водно оновлювався мотор, без упину рухатися вперед.

Та хіба тільки Дмитро був грішний? Проламався, мов на льоду, не витримавши наруги, Іван Дзюба, але ж таки знайшов силу вибратися з каламуті – і все треба йому простити, забути за те, що зробив для нації: він її розбудив і виховав своїми мужніми творами, серед яких насамперед виділяється «Інтернаціоналізм чи русифікація?», а теж ціною свого гріха: таких людей породжує народ раз на століття в найкритичніший для себе час... «Задихав» один раз Леніним і Іван Драч, але ніхто інший, а він на чорнобильському з'їзді письменників 1986 року вибухнув промовою, в якій назвав імперську комуністичну систему злочинною, перший назвав, і та промова детонувала експлозією, яка й зруйнувала систему... І Микола Вінграновський, незважаючи на нинішню збайдужілість і аполітичність, залишається творцем новітньої поезії, якій і в нинішньому літературному процесі не знаю рівної.

Доля Леся Танюка, а особливо Алли Горської, була значно трагічнішою.

У той самий час, коли у Львові гастролювала знаменита літературна трійця, юний режисер Танюк і молода художниця Горська представляли в театрі ім. М. Заньковецької експлікацію вистави Миколи Куліша «Отак загинув Гуска». Як член художньої ради театру я був присутній на цій процедурі. Над київськими гастролерами вже почали розправлятися власть імущі: викликали на килимки, примушували каятися, обіцяли посади й міжнародні поїздки, а Лесь із Аллою ще пробували у Львові повернути до життя виклятого й забутого Миколу Куліша не найкращою його п'есою. Актори театру зацікавилася молодим режисером, славетний Доміан Козачковський, який працював колись в театрі Леся Курбаса, говорив про Танюка як про талановитого послідовника геніального режисера; модерне художнє оформлення вистави – після набридливих соняшників, тинів і глечиків на кіллях – вражало несподіваними узагальнюючими формами, актори розбирали ролі, готуючись до репетицій.

Партійні чиновники довго не знали, як позбутися зі Львова небажаних театралів, та допоміг їм – свідомо чи несвідомо – професор Семен Шаховський: він якось покvapливо, ніби виконував чиясь волю, zorganizував зустріч студентів з Лесем Танюком і Аллою Горською в актовій залі Львівського університету, і ми вважали цей захід нерозумною акцією або ж провокацією.

Лесь Танюк говорив тоді на зустрічі про репресованого Курбаса. Цього було досить, щоб виставу «Отак загинув Гуска» зняли з репертуару, Танюка ж і Аллу Горську видворили із Львова, Клуб творчої молоді у Києві був розгромлений; Лесь Танюк з вовчим білетом виїжджає до Москви, де за двадцять років праці зробив десятки вистав, проте національного українського театру, що було заповітною його мрією, створити не мав можливості, і ми тепер його знаємо більше як громадського діяча, а не режисера. Аллу ж Горську по-звірячому вбили партійні найманці. Її знайшли мертвою в підвалі.

Почався наступ реакції на українську культуру. Вмирає побитий в темряві злодіями і від того побиття вражений білокрів'ям геніальний Василь Симоненко. Зачиняється у своїй квартирі і не спілкується з людьми Ліна Костенко. Набуває академічних знань у своїй квартирі-бібліотеці Валерій Шевчук – його ніде не друкують, один лише я правдами і неправдами просуваю окремі його новели в «Жовтні». Виростає безкомпромісний і вельми егоцентричний Володимир Дрозд. Його смілива повість «Маслини» стає літературною подією і зазнає партійного погрому. Знамениту новелу В. Дрозда «Білий кінь Шептало», в якій показано, як чистий кінь, не витримавши своєї винятковості, сам вимазується в болото, щоб стати подібним до інших, а тоді його, присмиреного, заганяють у стійло, теж

друкую в «Жовтні» під маскою анімалістичного жанру. Мою хитрість розкушено – «Жовтневі» вчинено черговий погром. Без упину працює визначний стиліст Євген Гуцало, який після розносу його знаменитої повісті «Мертва зона» вдається до сільської тематики й весь час повторюється в ній. Врешті з'являється на літературному видноколі молодший брат Григорія Тютюнника Григир, і з його іменем починається новий етап, а ще відчутніше – нова атмосфера в літературі.

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примітки

1

Рада про вигнання (лат.)

Купити: https://telnovel.me/ru/vanichuk_roman/dorogi-vol-n-nevol-n-schodenniki-1991-1994

Текст предоставлен ООО «ИТ»

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию: [Купить](#)